

תוכן העניינים

11	פתח דבר
15	מבוא
15	[א] מדרשי ההלכה והתפתחות מתקדם
19	[ב] החומר האגדי המשותף במדרשי ההלכה
25	[ג] אגדת המכילתא
32	[ד] מגמות המחקר המוצע כאן ומבנה הספר
34	[ה] דרכי הציטוט בספר
37	חלק א: מכילתא דרבי ישמעאל
39	[1] מהדורות הורוביץ ולויטרבך: תיאור כללי
47	[2] פרשת עמלק במהדורות הורוביץ ולויטרבך: מגבלות טקסטואליות ומתודולוגיות
47	[2.1] עדי הנוסח
50	[2.2] חילופי הנוסחאות
50	[2.3] נוסח הפנים
50	[2.3.1] יסודו על פי מדרש חכמים
54	[2.3.2] הגהות שאינן מבוססות על עדי נוסח
55	[2.3.3] העדפת נוסח הדפוס
57	[2.3.4] אי־הכרה במעמדו הבכיר של כ"י אוקספורד
62	[2.3.5] התעלמות מנוסח מקורי של הדפוס
66	[3] תרומתם של קטעי הגניזה
66	[3.1] תיאור הקטעים
70	[3.2] תמיכת קטעי הגניזה בעדים המערביים
72	[3.3] נוסחאותיהם הייחודיות של עותקים א רב מן הגניזה
73	[3.3.1] מונחים
75	[3.3.2] ארמית
76	[3.3.3] כינויי ה'
77	[3.3.4] שמות חכמים
79	[3.3.5] מובאות מפסוקי המקרא
80	[3.3.6] סגנון הדרשות
82	[3.3.7] חילופי נוסח קלים
83	[3.3.8] נוסחאות טובות או בעלות עניין
88	[3.3.9] תוספת קטעים

96	חסרון קטעים [3.3.10]
104	נוסחאות מעובדות [3.3.11]
106	[4] שני ענפי הנוסח של המכילתא ואביהם המשותף
111	[5] הפירוש
113	[6] מעין סיכום

115	חלק ב: מכילתא דרבי שמעון בן יוחי
117	[1] גילוי המדרש וסקירה כללית של המהדורות הקודמות
123	[2] תיאור עדי הנוסח של פרשת עמלק
126	[3] להערכת טיבם של כתבי־היד ויחסיהם ההדדיים
134	[4] ההבדל בין מהדורת אפשטיין ומלמד למהדורה המוצעת כאן
141	[5] מעין סיכום

143	חלק ג: המכילתות לפרשת עמלק: מהדורות הטקסט
145	[1] עקרונות הההדרה
146	[1.1] נוסח הפנים
147	[1.2] הערות צמודות לנוסח הפנים
147	[1.3] רשימת המצאי של עדי הנוסח
147	[1.4] חילופי הנוסחאות
148	[1.5] סימולי עדי הנוסח
150	[2] הצגה משווה של נוסח המכילתות
150	[2.1] פרשה א
174	[2.2] פרשה ב

	חלק ד: היחס בין מכילתא דרבי ישמעאל ובין מכילתא דרבי שמעון בן יוחי המשתקף בפרשת עמלק
199	
201	[1] מבוא
203	[2] שינויי סגנון
203	[2.1] אריכותה היתרה של מדר"י בהשוואה למדרשב"י
212	[2.2] לשונות יחיד במדר"י בהשוואה ללשונות רבים במדרשב"י
214	[2.3] לשונות מדוידים במדר"י לעומת לשונות מועצמים במדרשב"י
220	[3] פסוקי ראייה
220	[3.1] פסוקי ראייה במדר"י החסרים במדרשב"י
223	[3.2] פסוקי ראייה במדרשב"י החסרים במדר"י
225	[3.3] פסוקי ראייה במדר"י אשר במדרשב"י מנוסחים כפרפרזה
226	[3.4] סיכום
227	[4] זיקת הדרשות לפסוקים
255	[5] מבנה הדרשות והדגשיהן הרעיוניים
282	[6] הבדלים בדרשות המשקפים מחלוקת הלכתית

288	[7] המחלוקות השיטתיות שבין ר' יהושע לר' אלעזר המודעי
321	[8] חילופים בשמות התנאים הדורשים ופרשנותם העקיבה של חכמים בפרשת עמלק
322	[8.1] ייחוסים מוצלבים
323	[8.2] דרשות סתמיות במדר"י אשר במדרשב"י מיוחסות לחכמים
324	[8.3] חילופי שרשרת
326	[8.4] שונות
326	[8.5] ייחוסים מוקשים במדרשב"י
327	[8.6] פרשנותם העקיבה של חכמים במדר"י
327	[8.6.1] ר' אליעזר
331	[8.6.2] ר' אלעזר המודעי
332	[8.6.3] ר' יהושע
333	[8.6.4] 'אחרים'
335	[8.7] סיכום
337	[9] מונחים ודרכי הצעה
337	[9.1] הבדלי מינוח מזדמנים
337	[9.2] דפוסי הצגת מחלוקת
338	[9.3] מונחים ייחודיים הצריכים עיון
338	[9.4] מונחים אופייניים לבתי המדרש
340	[9.5] סיכום
342	[10] מקבילותיהן של דרשות המכילות לפרשת עמלק
343	[10.1] מדר"י ומדרשב"י
346	[10.2] ספרי במדבר
348	[10.3] ספרי זוטא
349	[10.4] ספרי דברים
351	[10.5] מכילתא דברים
351	[10.6] אבות דר' נתן
353	[10.7] תלמוד ירושלמי
354	[10.8] פסיקתא דרב כהנא
355	[10.9] איכה רבה
359	[10.10] מדרש תהלים
361	[10.11] תנחומא
361	[10.12] שמות רבה
361	[10.13] התרגום המיוחס ליונתן
363	[10.14] סיכום
364	[11] מסקנות כלליות
365	[11.1] מקוריותו היחסית של החומר במדר"י
370	[11.2] אופייה של מדרשב"י בהשוואה למדר"י
376	[11.3] תופעות מקבילות בפרשות אגדיות אחרות של המכילות ובמדרשים לספר דברים

380	[11.4] לשאלת זמן עריכת המסורות המדרשיות של פרשת עמלק
387	[11.5] סוף דבר
389	תצלומי קטעי הגניזה של מדריי
396	רשימת קיצורי המקורות וספרות המחקר
396	סימולי עדי הנוסח של המכילות
396	מכילתא דרבי ישמעאל
397	מכילתא דרבי שמעון בן יוחי
397	רשימת הסימנים במהדורה
398	מהדורות המכילות לספר שמות ופירושים ומדרשים שנעזרו בהן
399	תרגומי המקרא
399	ספרות חז"ל ומקורות אחרים
401	ספרות מחקר
410	רשימת קיצורים שגורים
411	מפתח המקורות
422	מפתח כתביהיד
425	מפתח כללי

פתח דבר

מדרשי התנאים לספרים שמות, ויקרא, במדבר ודברים, המכונים 'מדרשי ההלכה', כוללים גם לא מעט חומר אגדי. מחקר המדרשים האלה, אשר החל בתנופה רבה במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה, התמקד בעיקר בחלקים ההלכתיים, ואילו החלקים האגדיים זכו לתשומת לב מועטה יחסית. ספרי זה נועד בראשונה לקדם את מחקרו של החומר האגדי במדרשי ההלכה בעזרת השוואה מדויקת בין שני מדרשי התנאים לספר שמות ביחידה מקראית מוגדרת. מטרתו השנייה של הספר היא להציג את מגבלותיהן של המהדורות הביקורתיות הקיימות של מדרשי ההלכה ולקדם את מלאכת הכנתן של מהדורות חדשות. מלבד המטרות המדעיות האלה נכתב החיבור מתוך מגמה להציג לפני הלומד והקורא את עמקותן ויופין של דרשות התנאים במדרשי ההלכה מחד גיסא ואת התועלת הרבה הגנוזה במחקר התלמוד המודרני לחשיפת נוסחן ומשמעותן המקורית של הדרשות מאידך גיסא.

בספרי הקודם, 'אוצר כתיב־יד של מדרשי ההלכה: שחזור העותקים ותיאורם', ניסיתי לרכוז את כל המידע על כתיב־היד השלמים והמקוטעים של שבעת מדרשי ההלכה שהגיעו לידינו ובכך לסייע להכנת התשתית המחקרית להוצאת מהדורות ביקורתיות חדשות של מדרשי ההלכה. ברצוני לצעוד צעד קטן קדימה בהגשמת משימה כבדת משקל זו בעזרת ההדרה מחודשת של שני מדרשי ההלכה לספר שמות בפרשה קצרה אחת – פרשת עמלק. פרשת עמלק לא נבחרה מתוך מניעים תוכניים או אידאולוגיים אלא משיקולים טקסטואליים. לשמחתי, במהלך השנים עלה בידי לגלות כמה כתיב־יד חדשים של מכילתא דר' ישמעאל, ובראשם קטעי גניזה חשובים, הכוללים בין השאר את פרשת עמלק, אשר לא עמדו לפני רח"ש הורוביץ ור"ב לויטרכך – שני מהדיריה הקודמים של מכילתא זו. כמו כן מצאתי ילקוט תימני המצטט את כל פרשת עמלק במכילתא דר' שמעון בן יוחי, האוצר גם לא מעט קטעים חדשים אשר לא נכללו בשחזוריה של פרשה זו במהדורת ר"צ אפשטיין ורע"צ מלמד. המספר הרב של עדי הנוסח החדשים והטובים יחסית של פרשת עמלק בשתי המכילתות מאפשר, כך דומה, לדון דיון מבוסס דיו בעריכתו של חומר זה בשלהי תקופת התנאים, ולא רק בשלבי מסירתו והעתקתו בידי חכמי ימי הביניים.

מחקר זה מבוסס, בראשונה, על העמדת נוסח פנים מחודש של פרשת עמלק בשתי המכילתות. נוסח הפנים של מהדורתנו החדשה שונה שינוי חשוב מנוסח הפנים של המהדורות הביקורתיות הקודמות של המכילתות הן בזכות גילוי כתיב־היד החדשים והטובים יחסית, כאמור לעיל, הן בשל הפעלתם של עקרונות מתודולוגיים קפדניים ומשוכללים יותר, הנהוגים כיום בההדרת טקסטים תלמודיים. בד בבד עם העמדת הנוסח, ספר זה מושתת על פרשנותן המחודשת של דרשות התנאים במכילתות על פי המתודות הפילולוגיות־היסטוריות שפיתחו חוקריו הדגולים של התלמוד בשני הדורות האחרונים. הדברים אמורים במיוחד במכילתא דר' שמעון בן יוחי, שלא זכתה כלל לפירוש סדיר ושיטתי, וכן בהרבה דרשות במכילתא דר' ישמעאל, אשר פרשניה הקודמים, המסורתיים והביקורתיים כאחד, לא הצליחו לבארן בדרך משביעת רצון. נוסף על

ההבנה המילולית המדויקת של דברי החכמים בשתי המכילות נבחנו דרשות התנאים לפרשת עמלק מכמה נקודות מבט ספרותיות שהפרשנים והחוקרים כמעט לא עסקו בהן. דומה כי התרומות הפרשניות הגלומות במחקר זה אינן נופלות בחשיבותן מחידושי הטקסטואליים.

בעבר נטו רוב החוקרים לראות בשתי המסורות הדומות של החומר האגדי שבמדרשי ההלכה מסורות בעלות ערך שווה פחות או יותר אשר שאבו ממקור קדום משותף, ובדיוניהם האקראיים בדרשה זו או אחרת בחנו כל דרשה לגופה. נטייה זו מובנת מתוך גישתם הטבעית של מניחי היסודות למחקר התלמוד המודרני להסתפק בעצם החידוש שבקביעת קיומן של שתי מסורות עצמאיות ברובדי הספרות התלמודית. בדור האחרון מסתמנת מגמה המנסה לבחון באופן שיטתי יותר את ערכן היחסי של המסורות ואף לאפיין ביתר דיוק את פועלם של עורכי הספרות התורה שבעלפה בענפים המגוונים של מקצועות ההלכה והאגדה. במחקר זה נעשה גם ניסיון לגבש הערכה כוללת בדבר טיבן היחסי של המסורות האגדיות שנשתמרו במדרשי ההלכה הכפולים בעזרת בדיקה סדירה של הדרשות בפרשה מקראית שלמה.

המסקנה העיקרית המשתמעת מהשוואתן הצמודה של דרשות המכילות בכל פרשת עמלק מלמדת על מקוריותה היחסית של המסורת שנשתמרה במכילתא דר' ישמעאל. לעומת זאת משקפת המסורת המקבילה במכילתא דר' שמעון בן יוחי מסורת משנית אשר כנראה, עיצבה עורכים שניסו לייחד לדרשות אופי ספרותי ורעיוני מפותח יותר, המשוחזר קמעה מן הצמידות הנוקשה של הדרשות לפסוקים.

לפי שעה קשה לדעת עד כמה מאפיינים הממצאים בפרשת עמלק את כלל החומר האגדי המקביל בשתי המכילות לשמות. בדיקה מדגמית של דרשות הפזורות בחלקים אגדיים אחרים של המכילות לספר שמות מראה כי אכן, במקרים לא מעטים עולה החומר האגדי במכילתא דר' ישמעאל בראשוניותו ובמקוריותו על רעו המעובד יחסית במכילתא דר' שמעון בן יוחי. דומה שתופעה דומה מאפיינת גם את היחס בין החומר האגדי שנספח למכילתא דברים, שחותם ראשוניות טבוע בו, ובין מקבילותיו המקוצרות והמעובדות יותר בקטעים האגדיים שנספחו לספרי דברים. אולם נושא רחב זה דורש עוד עיון שיטתי וקפדני לעצמו לפני שיהיה אפשר לקבוע בו מסמרות. תוקפה של התזה הכללית המוצעת בעבודה זו עדיין לא הוכח בכלל החומר האגדי שבמכילות. עם זה נדמה שכבר עתה יש להביא בחשבון את מסקנות הביניים שהוסקו במחקר זה. בכורתה המסתמנת של המסורת במכילתא דר' ישמעאל מחייבת את העוסקים בה לתור אחר נוסחאותיה המקוריות, שנשתמרו לא אחת בקטעי הגניזה, ולהשתדל להבין את דרשותיה לאשורן. החוקרים מצוים אף לנקוט משנה זהירות בבואם להסיק מסקנות היסטוריות מהחומר האגדי המשוקע במכילתא דר' שמעון בן יוחי. אפשר שהמלצות אלו עשויות לצמצם במקצת את מרחב התמרון המדעי של העוסקים בפרט זה או אחר של החומר האגדי במכילות, אולם יש סיכוי טוב שלימוד התורה לאמתה יצא נשכר מכך.

במבוא לספר מוצגת סקירה כללית של מדרשי ההלכה בכלל והתפתחות מחקר החומר האגדי במדרשים אלו ובמכילות לשמות בפרט. שני חלקיו הראשונים של הספר עוסקים בתיאור ביקורתי של מהדורותיהן הקודמות של מכילתא דר' ישמעאל ומכילתא דר' שמעון בן יוחי ובהצגת תרומתם החשובה של כתביהיד החדשים שנתגלו בזמן האחרון. הביקורת המפורטת על המהדורות המדעיות הראשונות, שנערכה בשני חלקים אלו, מתמקדת בההדרת פרשת עמלק, אך כוחה יפה גם לשאר חלקי המכילות. מטרתה להבליט את הצורך החיוני בהוצאת מהדורות

חדשות ולשכנע את החוקרים והלומדים המעוניינים לבדוק בדיקה יסודית ומעמיקה את דרשות המכילות ששוב אין הם יכולים להסתפק בביסוס דבריהם על המהדורות הקודמות, כפי שנוהגים עד היום רוב העוסקים במדעי היהדות. בחלקו השלישי של הספר מוצגות המהדורות החדשות של שתי המכילות לפרשת עמלק זו לצד זו, ובחלק הרביעי נערכת ההשוואה השיטתית בין שתי המכילות. למעשה, שלושת החלקים הראשונים הם מעין פרקי הכנה לדין העיקרי, המוצע בחלק הרביעי, וקורא שאינו מעוניין להעמיק בדיונים טקסטואליים יוכל לעבור מן המבוא היישר לעיון המשווה בחלקו הרביעי של הספר.

ההשוואה בין שתי המכילות נערכה לפי נושאים ולא על פי סדרן המקורי של הדרשות. סידור החומר בצורה זו נועד להקל על הקורא להתמודד עם התזה המרכזית המוצעת בספר, שעניינה הבהרת היחס בין המכילות. החיסרון העיקרי במבנה זה נעוץ בכפילויות שהוא יוצר בניחות כל אותן דרשות המשתמעות בו בזמן לנושאים אחדים. ניסיתי לפתור את הבעיה בעזרת דיון מקיף בדרשות לגופן בהקשר של נושא מרכזי אחד והפניות מרובות לדיון זה בכל הנושאים המשניים הנגזרים ממנו. רק במקרים מועטים לא מצאתי דרך להימנע מציטוטים חוזרים של המקורות כתשתית לדיונים. עריכת ההשוואה בין המכילות על פי נושאים ממוינים עשויה אף להקשות על הקורא המעוניין למצוא את הפירוש של דרשה מסוימת ברחבי הספר. אולם על מגבלה זו אפשר לגבור בנקל בעזרת המפתח שבסוף הספר, שצוינו בו מראי המקומות לדרשות המכילות על פי סדרן. פירושים והשלמות שאינם נוגעים במישרין לתזה על אודות היחס בין המכילות הובאו בהערות של החלק הרביעי וכן אגב תיאור מהדורתי בהשוואה למהדורות הקודמות, המפורט בשני חלקיו הראשונים של הספר.

יסודו של ספר זה במחקר משותף שעשיתי עם חברי הטוב דניאל בויארין. יחד שקדנו על ריכוז עדי הנוסח וצילומם, על הכנת המהדורות של שתי המכילות לפרשת עמלק, על פירושן השיטתי ועל הסקת המסקנות בדבר היחס שביניהן. העיון המשותף בחומר היה לשנינו חוויה מיוחדת במינה של לימוד תורה מפְּהָה. הרבה סוגיות מורכבות, אשר בעיון ראשון נראו מוקשות וחסרות פשר, זכו בסופו של דבר להארה מזווית בלתי צפויה מכוחה של חברותה זו. וכבר שנינו: 'עשו כמות כמות ועסקו בתורה לפי שאין התורה נקנית אלא בחבורה' (ברכות סג ע"ב) – כן הוא בלימודה, והוא הדין אף למחקרה.

מחקרנו המשותף נערך למקוטעין יותר מעשר שנים. דא עקא, מטבעה של קידרא דבי שותפי שהיא נדחית והולכת ומושמת בקרן זוית. שנינו התרכזנו כל אחד במחקריו העצמאיים ולא עלה בידנו להשלים את עיונון המשותף ולהעלותו על הכתב. לפני כחמש שנים פנה אליי דניאל והודיעני כי משום אתגרי המחקר שקיבל עליו בתחומים אחרים אין הוא מסוגל להוסיף ולהשקיע זמן במחקרנו המשותף על המכילות לפרשת עמלק. העמסתי אפוא על שכמי את השלמת המחקר ואת ניסוחו.

במהלך גיבושו הסופי של מחקר זה, שייחדתי לו את כל זמני ומרצי בחצי שנת השבתון שישבתי בקימברידג' בשנת תשנ"ה ואת רוב עתותיי בשנה שלאחריה, התחדשו לי גופי תורה מרובים הן בשאלות שהתחבטנו בהן יחד הן בנושאים נכבדים וחדשים לגמרי. שוב ושוב זכיתי לראות כי העיון החוזר בחומר מגלה פנים חדשים, הקובעים ברכה לעצמם, בבחינת 'הפוך בה והפוך בה דכולה בה'. פעם אחר פעם חוותי את הלקח מדרשת חכמינו לפסוק בדברים לב, מז: 'כי לא דבר רק הוא מכם – ואם רק הוא מכם, למה שאין אתם יגיעין בו. כי הוא חייכם – אימתי הוא חייכם בשעה שאתם יגיעין בו'. ברי כי גם עתה לא עלה בידי למצות את כל המשתמע מחומר עשיר זה.

מן הסתם עוד יתגלו בעתיד עדי נוסח חדשים של המכילתא ואף יתבהרו דרשות עמומות שלא הצלחתי לרדת לעומקן. בכל זאת החלטתי להביא את הספר לידי גמר ולהציגו לפני קהל הלומדים. מובן שהאחריות על כל האמור בספר, לרבות שגגותיו, עליי בלבד.

כאן המקום להודות לדוד הרטמן, אשר ניאות לתמוך במחקר זה ואף פתח בחפץ לב את שערי מכון שלום הרטמן לפניי ולפני דניאל בויארין ואפשר לנו לקיים שם את החברותה שלנו. אסיר תודה אני אף לסטפן רייף, מנהל פרויקט הגניזה הקהירית בקימברידג', אשר סייע לי בעת שהייתי שם ונענה ברוח נדיבה לכל בקשותיי. תודה מיוחדת שמורה בלבי למנחם קיסטר, שאף הוא שהה בקימברידג' באותה התקופה ועמו ליבנתי לא מעט סוגיות לשוניות ומדרשיות המשוקעות בעבודה זו. כמה מתידושיו היפים הובאו בספר בשמו. הנני מכיר טובה מרובה אף לידידי חיים מיליקובסקי הן על עזרתו בפתרון שאלות הקשורות לתכנת המחשב שלי הן על הערותיו לתוכן כתבי-היד של חיבור זה. חובה נעימה היא לי להודות אף לתלמידיי באוניברסיטה העברית בירושלים, וראשונה להם ליאורה אליאס, אשר האירו את עיניי בפרטים מפרטים שונים במהלך לימודו של החומר. כן יעמדו על הברכה אסתר גולדנברג וטל אמיר, אשר ערכו את לשונו של הספר בטוב טעם ודעת והתקינורו לדפוס בדיוק רב, לרונית ניקולסקי, אשר שקדה בנאמנות על סידורו, לרן בנוביץ, מנהל הוצאת מאגנס, אשר ניצח על מלאכת הכנת הספר באמונה ובמיומנות רבה בכל שלבי העבודה, לקרן הרב דוד משה ועמליה רוזן בראשותו של פרופ' עזרא פליישר ולקרן עמו'ס שליד בית הנשיא על התמיכה הכספית בהוצאת הספר.

ספר זה מושתת על מחקר מדעי מדוקדק ופרטני, אולם בדרך כתיבתו ניסיתי להתאימו במידת האפשר גם לציבור של לומדי תורה ושוחרי דעת, כדי לקרב את לב הלומד המשכיל להכרה בערכם ובפעצמתם של מדרשי התנאים מחד גיסא ולהערכת האופקים החדשים והמרתקים הנפתחים מתוך לימוד משנתם של התנאים בעזרת דרכי מחקר התלמוד המודרני מאידך גיסא. לפיכך לא הסתפקתי בניסוח מתומצת של מסקנות המחקר בסגנון מדעי ויבש. שאפתי להוליך את הקורא עמי צעד אחר צעד בפירוט השאלות הפרשניות המרובות המתעוררות במהלך לימוד המדרשים, בסיכום הפירושים של פרשני המכילתא הקודמים, אשר לעתים קרובות לא עלה בידם לענות על השאלות האלה תשובה המניחה את הדעת, ובהצעת פתרונות חדשים שברובם מבוססים על שימוש מבוקר בכלי מחקר מגוונים, השופכים אור חדש על הוראתן של הדרשות.

בעבר שימשה ספרות התלמוד אחד מנדבכי היסוד של אוצרות הרוח של עם ישראל, ובלומדה השקיעו חכמי ישראל וצאן מרעיתם את מרב כוחותיהם הרוחניים. לעניות דעתי, לימוד הספרות התורנית בעזרת כלי הניתוח הביקורתיים עשוי לתרום תרומה חשובה להרמת קרנה של הספרות התלמודית בימינו ולגיבוש מעמדה המרכזי כנכס צאן ברזל משותף לאנשים בעלי רקע דתי ותרבותי שונה מכל שכבות העם היהודי – במדינת ישראל ובתפוצות כאחד.

עיקרו של הספר עוסק בפסקי התורה המתארים את מלחמת עמלק, בהתמודדות עם השאלות הפרשניות והערכיות שעוררה פרשה זו אצל התנאים – מעצבי עולמה ההלכתי וההגותי של האומה – ובהארתם המחודשת של דברי חכמים אלו בעזרת שיטות המחקר המדעי. מי ייתן ואזכה בעזרתו להרים תרומה צנועה להחזרת עטרה ליושנה ולחכב את התורה ומחקרה על לומדיה.

מנחם י' כהנא

החוג לתלמוד, האוניברסיטה העברית בירושלים

מבוא

[א] מדרשי ההלכה והתפתחות מחקרם

במדרשי ההלכה, אשר נערכו בארץ ישראל בשלהי תקופת התנאים, רוכזו דרשות הפסוקים לפי סדר המקראות. ארבעה מדרשי הלכה הגיעו לידינו בשלמותם: מכילתא דר' ישמעאל לס' שמות, ספרא לס' ויקרא, ספרי לס' במדבר וספרי לס' דברים. מדרשים אלו, אשר היו ידועים לרוב חכמי ימי הביניים, הודפסו בפעם הראשונה במאה השש־עשרה ואף חוברו להם לא מעט פירושי ראשונים ואחרונים.

זכות ראשונים במחקרם של מדרשי ההלכה שמורה לחוקרי חכמת ישראל במאה התשע־עשרה, אשר עסקו במחקר זה בתנופה רבה ותרמו לקידומו תרומה נכבדה מאוד. כבר אברהם גייגר הרבה לעסוק במדרשי ההלכה במאמציו לזהות במדרשים האלה שרידים לפרשנות ולהלכות קדומות.¹ ר' ישראל לוי, חוקר התלמוד הראשון אשר השתמש במחקריו דרך שיטה בכתבייד,² בישר את תחילתו של המחקר המדעי המדויק של מדרשי ההלכה. הוא גילה כי ר' דוד העדני, שפעל בתיומן במאה השלוש־עשרה, נעזר בחיבורו 'מדרש הגדול' בשלושה מדרשי הלכה אחרים: מכילתא דר' שמעון בן יוחי לס' שמות, ספרי זוטא לס' במדבר ומכילתא לס' דברים.³ כמו כן עודד חוקרים אחרים, ובראשם ר' שניאור זלמן שכטר, ר' דוד צבי הופמן ור' חיים שאול הורוביץ, להוסיף ולעסוק בתחום זה. ואכן, שכטר הצליח לזהות בגניזה הקהירית דפים מועטים משלושת המדרשים האבודים הללו. בעקבות כך הציע הופמן שחזור כולל של מכילתא דר' שמעון בן יוחי ומכילתא דברים, בעיקר על פי מדרש הגדול, והורוביץ ההדיר את ספרי זוטא לבמדבר ונעזר במיוחד בילקוט שמעוני ובמדרש הגדול.

לאחר שנסתיימו עבודות השחזור הראשונות של המדרשים האבודים השקיעו כמה חכמים מאמץ רב בהכנת מהדורות ביקורתיות של המדרשים השלמים. ראשון להם היה הורוביץ, אשר ההדיר את ספרי במדבר וכמעט השלים את המהדורה למכילתא דר' ישמעאל, ולאחר מותו היא יצאה לאור בסיועו של ר' ישראל אברהם רבין. מהדורה נוספת של מכילתא דר' ישמעאל הוציא ר' יעקב בצלאל הכהן לויטרבך. הורוביץ אף החל בהכנות לההדרת ספרי דברים, ור' אליעזר אריה פינקלשטיין, שההדיר מדרש זה, נעזר בעיזבונו. המדרש היחיד שעד היום לא זכה למהדורה ביקורתית שלמה הוא הספרא. פינקלשטיין הספיק באחרית ימיו להוציא מהדורה של שני חלקי הספרא הראשונים, דיבורא דנדבה ודיבורא דחובה, אך שאר החיבור עדיין מצפה לגואל.

1 ראה במיוחד גייגר, מקרא וכן א' גייגר, קבוצת מאמרים, ברסלאו 1885.

2 ראה אורבך, מורי, 177-182; זוסמן, כתבייד, 215-217; כהנא, אוצר, 40 הע' 13.

3 ראה לוי, מילה.

לצד הגילויים החשובים של מדרשי ההלכה והוצאתם לאור עסקו החוקרים אף בביורר טיבם. הופמן הראה במחקר חלוצי כי את מדרשי ההלכה שהגיעו לידינו יש לחלק לשתי קבוצות – מדרשים מן האסכולה של ר' ישמעאל ולעומתם מדרשים מן האסכולה של ר' עקיבא – וביסס חלוקה זו על הבדלים עקיבים שמצא בין האסכולות הללו במונחים המדרשיים, בשמות החכמים, בדרכי המדרש ובהתאמה בין הדרשות הסתמיות במדרשים ובין דבריהם של חכמים המוזכרים במקבילות בשמם. על סמך ניתוחו קבע הופמן כי למעשה נשתמרו בימי הביניים שני מדרשים מקבילים לארבעת החומשים שמות, ויקרא, במדבר ודברים. לבית המדרש של ר' ישמעאל שייכים מכילתא דר' ישמעאל, שרידים ממדרש תנאי לויקרא שנספחו לספרא, ספרי במדבר ומכילתא דברים; לבית המדרש של ר' עקיבא שייכים מכילתא דר' שמעון בן יוחי, ספרא, ספרי זוטא וספרי דברים.⁴

בשליש השני של המאה העשרים הוסט מרכז הכובד של מחקר ספרות התנאים ממדרשי ההלכה לעבר המשנה והתוספתא. מהלך זה ניכר במיוחד בפועלם של כמה מגדולי חוקרי התלמוד, ובראשם הפרופטורים יעקב נחום אפשטיין, חנוך אלבק ושאוול ליברמן, אשר השקיעו במחקר המשנה והתוספתא ובפרשנותן את מרב מאמצייהם בתחום תורתם של התנאים.⁵ מחמת היסט עניין זה נעצרה ההתקדמות הגדולה בחקר מדרשי ההלכה שאפיינה את שלהי המאה התשע-עשרה ואת השליש הראשון של המאה העשרים. עם זה זכו גם מדרשי ההלכה לתשומת לבם של חוקרים דגולים אלו ואחרים, שהוסיפו לחקור באופן פרטני ומדוקדק יותר נושאים רבים בתחום הזה. אפשטיין חקר את כל מדרשי ההלכה מתוך ביסוס עקרונותיו הכלליים של הופמן וחיידודם.⁶ כמו כן עסק בהכנת מהדורה חדשה של מכילתא דר' שמעון בן יוחי, ולאחר מותו השלימה תלמידו המובהק ר' עזרא ציון מלמד. אלבק כתב מבוא למדרשי ההלכה ופיתח גישה ייחודית, המתנגדת לכמה מן אבחנות היסוד של חלוקת המדרשים לבתי המדרש של ר' ישמעאל ור' עקיבא ואף קובעת שהמדרשים נערכו בשלהי תקופת האמוראים.⁷ ליברמן פרסם מחקר מיוחד על ספרי זוטא והאיר נושאים הקשורים לדרכי המדרש של התנאים, ללשונם הייחודית ולשימוש שהשתמשו הפייטנים הקדומים במדרשי ההלכה.⁸ תרומה נכבדה מאוד תרם לפינקלשטיין, אשר קיבל עליו את מלאכת הההדרה של ספרי דברים ושל הספרא וחיבר מאמרים רבים במחקר ההלכה – בייחוד הקדומה – ובמחקר האגדה במדרשי ההלכה.⁹ גם מלמד הרבה לעסוק במדרשי ההלכה, ובעיקר בירר את יחסם לחלקים אחרים של ספרות התנאים והאמוראים.¹⁰

4 ראה הופמן, תנאים; הנ"ל, שמעון; הנ"ל, דברים.

5 אפשטיין כתב את מחקרו המונומנטלי, מבוא לנוסח המשנה; אלבק הוציא מהדורה מפורשת של ששת סדרי המשנה, וליברמן הוציא מהדורה מדעית ופירוש ארוך של התוספתא לסדרים זרעים, מועד ונשים ולמסכת נזיקין.

6 ראה כינוס מאמריו העוסקים במדרשי ההלכה: אפשטיין, מחקרים, 103-247, 889-906, וכן הנ"ל, מבואות, 501-746.

7 ראה אלבק, מחקרים; הנ"ל, מבוא, 79-143.

8 ראה ליברמן, זוטא; הנ"ל, יונית, 170-212; הנ"ל, מחקרים, 24-27, 123-152, 540-551, 556-578.

9 ראה אוסף מאמריו המרכזיים על מדרשי ההלכה, שרוכזו בתוך פינקלשטיין, מבחר. והשווה גם אל ספרו

L. Finkelstein, *New Light from the Prophets*, London 1969

10 ראה מלמד, היחס, וכן הנ"ל, מדרשי הלכה (ספר נוסף על מדרשי ההלכה בתלמוד הירושלמי מונח בעיובנו, ואי"ה יודפס בקרוב). וראה עוד הנ"ל, עיונים, 328-344, 394-405, 421-432, וכן הנ"ל, פרקי

חוקרים אחרים הרימו אף הם תרומה חשובה לקידום נושאים רבים הקשורים למחקר מדרשי ההלכה, וביניהם דרכי המדרש במקרא,¹¹ דרכי הלימוד הקדומות והיחס בין מדרש להלכה,¹² זיקת מדרשי ההלכה לספרות החיצונית ולמגילות מדבר יהודה,¹³ המידות שהתורה נדרשת בהן,¹⁴ הסרמינולוגיה המדרשית,¹⁵ לשון חכמים המשתקפת במדרשים,¹⁶ הדים להלכה קדומה שנשתקעה במדרשי ההלכה,¹⁷ הפולמוס עם המינים במדרשי ההלכה,¹⁸ נוסח המקרא שעמד בתשתית מדרשי ההלכה¹⁹ והיחס בין מדרשי ההלכה למשנה, לתוספתא,²⁰ לתלמודים²¹ וכן לתרגומי המקרא.²² כמו כן חודדו ההבחנות בין אסכולת ר' ישמעאל לאסכולת ר' עקיבא ונבחנה מחדש שאלת שייכותן של

- מבוא, 317-161, המבוסס על סיכום עיקרי תורתו של רבו, ר"נ אפשטיין, אך כלולים בו גם כמה וכמה פרקי מחקר עצמאיים.
- 11 ראה למשל י"א זליגמן, 'ניצני מדרש בספר דברי הימים', תרביץ מט (תשמ"ט), 14-32 (=הנ"ל, מחקרים, M. Fishbane, *Biblical Interpretation in Ancient Israel*, Oxford 1985; 474-454).
- 12 ראה למשל J. Z. Lauterbach, 'Midrash and Mishna', *JQR* 5 (1914), 503-527; *ibid.* 6 (1915), 23-32 (=idem, *Rabbinic Essays* [ed. S. B. Freehof], Cincinnati 1951, 163-256) 95; אורבך, דרשה; הלבני, מדרש, 1-65.
- 13 ראה למשל י' ידן, מגילת המקדש; א' גולדברג, 'המדרש הקדום והמדרש המאוחר', תרביץ נ (תשמ"א), 106-94; מ' קיסטר, 'מסורות-אגדה וגלגוליהן', תרביץ ס (תשנ"א), 224-179; L. H. Schiffman, *The Halakha at Qumran*, Leiden 1975; M. Baumgarten, *Studies in Qumran Law*, Leiden 1977.
- 14 ראה למשל D. Daube, 'Rabbinic Methods of Interpretation and Hellenistic Rhetoric', *HUCA* 22 (1949), 236-264; ליברמן, 'יונית', 201-185; ספרא, א (מבואו של פינקלשטיין), 191-120; מ' צרניק, לחקר המידות "כלל ופרט וכלל" ו"ריבוי ומיעוט" במדרשים ובתלמודים, לוד תשמ"ד; הנ"ל, מידת "גזירה שווה": צורותיה במדרשים ובתלמודים, לוד תשנ"ד.
- 15 ראה למשל בכר, ערכי; I. B. Gotlib, 'Language Understanding in Sifre Deuteronomy', Ph.D. Diss., Ann Arbor, Mich. 1973; *idem*, 'Formula Comparison in Midrash Research', *JQR* 70 (1979), 28-40; א' וייסברג, 'לברור הביטויים "תלמוד" ו"תלמוד לומר"', לשוננו לט (תשל"ה), 152-147; כהנא, אקדמות, 174-166.
- 16 ראה למשל קוטשר, קטעי; ג' הנמן, 'למסורת הכתיב של כ"י הספרא המנוקד (כ"י רומי 66)', י' קוטשר, ש' ליברמן ומ"צ קדרי (עורכים), ספר זיכרון לתנוך ילון, רמת-גן תשל"ד, 98-84 (=בר-אשר, קובץ, ב, 15-29); בר-אשר, רומי; נאה, ספרא; בויראין, לקסיקון 3-6.
- 17 ראה למשל א"א פינקלשטיין, 'השפעת בית שמאי על ספרי דברים, מ"ד קאסוטו, י' קלוזר וי' גוטמן (עורכים), ספר אסף, ירושלים תשי"ג, 426-415 (=פינקלשטיין, מבחר, 60-49); ספרא, א, 71-1; כהנא, אקדמות, 201-206.
- 18 ראה למשל כשר, תורה שלמה, יד, 334-331; מ' קיסטר, 'תלישה בשבת והפולמוס היהודי נוצרי', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ג (תשמ"ד), 336-349; הירשמן, מקרא, 35-28, 45-53.
- 19 ראה למשל רוזנטל, חז"ל; מ' כהנא, 'נוסח המקרא המשתקף בכתיב רומי 32 לספרי במדבר ודברים', בתוך מחקרי תלמוד, א, 10-1; הנ"ל, 'מדרשי תימן ושימושם במדרשי ההלכה', דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, ג - היצירה הרוחנית היהודית, ירושלים תש"ן, 38-36.
- 20 ראה למשל גינצבורג, משנה ומכילתא; כהנא, אקדמות, 184-191.
- 21 ראה למשל אלבק, מבוא, 102-129, ובביקורת שכתב על כך א' גולדברג, קרית ספר מז (תשל"ב), 13-19.
- 22 ראה למשל כשר, תורה שלמה, כד, פ-קטו (נספח על תרגומי התורה); שזאן, תרגום, 168-191; מאורי, פשיטתא, על פי מדרשי ההלכה הנסמנים במפתח, 387-390.

פרשות מסוימות במדרשים לכל אחד מבתי המדרש,²³ נעשתה השוואה מקיפה בין החכמים המרכזיים במדרשי ההלכה, במשנה ובתוספתא,²⁴ נדונו היבטים של דרכי עריכת המדרשים,²⁵ שבה והועלתה שאלת מקום סידורם של מדרשי ההלכה²⁶ וזמן עריכתם הסופית²⁷ ונדונו דיונים מפורטים בקטעים מדרשיים רבים מתוך בירור זיקתם למקבילותיהם הפנימיות וההיצוניות.²⁸

בתחום הטקסטואלי וזהו עוד כמה קטעים מן המדרשים האבודים,²⁹ פורסמו כמה קטעי גניזה מעולים של מדרשי ההלכה הידועים³⁰ והודגמה תרומתם המכרעת לחקר נוסחם המקורי של המדרשים,³¹ יצאו לאור מהדורות פקסימיליות של כמה כתבייד של מדרשי ההלכה,³² פורסמו כמה פירושי ראשונים ואחרונים למדרשי ההלכה שעד עתה היו גנוזים בכתבייד,³³ פורשו ונתתחו

- 23 ראה למשל גולדברג, ספרי דברים; הנ"ל, גישות; הנ"ל, מילואים. והשווה לגישה השונה אצל פורטון, ר' ישמעאל.
- 24 ראה כהנא, מדרשי הלכה, והשווה אל ניוזנר, בבל, 192-220.
- 25 ראה למשל גולדברג, דבר אחר; מ' כהנא, 'גופים וזים מ"דבי רבי' במדרשי ההלכה; ש' יפת (עורכת), מחקרים במקרא ובתלמוד, ירושלים תשמ"ז, 69-85.
- 26 ראה למשל ליברמן, זוטא, 92-124; מ' כהנא, 'מעלת ישיבת ארץ-ישראל במכילתא דברים', תרביץ סב (תשנ"ג), 511-513; וסיכום החומר אצל כהנא, מדרשי הלכה.
- 27 רוב החוקרים אוחזים בדעה שמדרשי ההלכה נערכו כדור או כשני דורות לאחר חתימת המשנה, כלומר במחצית הראשונה של המאה השלישית. לעומתם סבר אלבק שמדרשי ההלכה נערכו בסוף תקופת האמוראים. ראה אלבק, מחקרים, 87-120; הנ"ל, מבוא, 102-143. בערך 'מדרשי ההלכה' באנציקלופדיה יודאיקה אימץ מ"ד הר את עמדת אלבק, ראה שם, XI, 1521-1523. אמנם נדמה שראיותיו של אלבק להצדקת עמדתו קלושות. ראה על כך בביקורתו המנומקת של א' גולדברג, קרית ספר מז (תשל"ב), 13-19, וכן כהנא, מדרשי הלכה. בוודאי יש לדחות מכול וכול את התזה של ואכולדר, תאריך, כי המכילתא היא מדרש לא מקורי שנערך במאה השמינית. ראה שטמברג, תאריך; כהנא, מהדורות, 515-520; בוירין, סטטוס, 463-465.
- 28 לביבליוגרפיה מוערת על מדרשי ההלכה ראה שטמברג, מבוא, 267-299.
- 29 ראה י"נ אפשטיין, 'ספרי זוטא פרשת פרה', תרביץ א, ספר א (תר"ץ), 46-78 (=אפשטיין, מחקרים, 141-173); כהנא, דפים; הנ"ל, מובאות; הנ"ל, קטעים. על קטעים חדשים של מכילתא דרשב"י ראה להלן, 121.
- 30 ראה למשל רבינוביץ, גניז מדרש, 1-65.
- 31 ראה בוירין, אור; כהנא, מהדורות. והשווה אל M. Kahana, 'The Tannaitic Midrashim', S. C. Reif (ed.), *Fragments Found Fathomed* (in press)
- 32 ראה גולדין, מינכן; א"א פינקלשטיין, תורת כהנים על פי כתב יד רומי מנוקד (אססמאני מספר 66), ניו יורק תשי"ז; תורת כהנים (ספרא) כתבייד וטיקן 31, הוצאת מקור, ירושלים תשל"ב; ספרי במדבר ודברים כתבייד וטיקן 32, הוצאת מקור, ירושלים תשל"ב.
- 33 פירוש ר' רפאל ביטראן למכילתא מסכתא דפסחא, מדות טובות, בצירוף מבואות מידי מ' בניהו ומ' כהנא, ירושלים תשמ"ט; פירוש רבינו הלל לספרא, מהד' הרב ש' קולידיצקי, ירושלים תשכ"א; ספרא עם פירושי הראב"ד, רבינו שמואל, המיוחס לר"ש משנן, ר' חיים חבריא ועוד, מהד' הרב א' שושנה, א, ג, ירושלים וקליבלנד תשנ"א-תשנ"ב; פירוש רבינו הלל לספרי, מהד' הרב ש' קולידיצקי, ירושלים תשמ"ג (וראה ביקורתו למהדורה, קרית ספר סג [תש"ן], 271-280); פירוש ר' אליעזר נחום לספרי, מהד' מ' כהנא, ירושלים תשנ"ג; פירוש המיוחס לראב"ד לספרי דברים, מהד' צ' בסר, אטלנטה, גזריגיה תשנ"ד (והשווה למאמרי 'פירושים לספרי הגנוזים בכתבייד', מ' בניהו [עורך], ספר הזכרון להרב יצחק נסים, ב, ירושלים תשמ"ה, צו-ק).

כמה פרשות ויחידות ספרותיות שלמות ממדרשי ההלכה,³⁴ נערכו עבודות הכנה להוצאה מחודשת של אחד המדרשים,³⁵ פורסמו קונקורדנציות של מדרשי ההלכה³⁶ והוצא קטלוג הכולל סקירה של כל עדי הנוסח השלמים והמקוטעים של שבעת מדרשי ההלכה שהגיעו לידנו, המניח את התשתית הטקסטואלית להוצאה מחודשת שלהם במהדורות ביקורתיות מעודכנות.³⁷

בזמן האחרון אף זכיתי לגלות מובאות ממדרש תנאי חדש – ספרי זוטא לדברים – שעד עתה לא ידענו כלל על קיומו. גילוי זה שב וממחיש עד כמה מועטות ידיעותינו על עולמם של מדרשי ההלכה, אשר כללו חומר נרחב הרבה יותר ממה שהגיע לידנו. חשיפת המדרש החדש אף מסייעת להבהיר את החלוקה הכללית של מדרשי ההלכה לבתים. מתברר כי שלא כארבעת המדרשים שנשארו מדבי ר' ישמעאל, המצטיינים באחידות יחסית,³⁸ במדרשים מדבי ר' עקיבא יש לראות נציגים מקריים של שלוש עריכות מדרשיות מקבילות: (א) מכילתא דר' שמעון בן יוחי לשמות; (ב) ספרא לויקרא וספרי לדברים; (ג) ספרי זוטא לבמדבר ולדברים. הריבוי היחסי של הזרמים מדבי ר' עקיבא, שרק שרידים מהם הגיעו לידנו, משקף את מקומה המרכזי של אסכולת בית ר' עקיבא בסוף תקופת התנאים. עליונותה של אסכולה זו באה לידי ביטוי גם בעריכת המשנה בבית מדרשה ובמעמד הבכיר שנודע לה אף לאחר תקופת התנאים.³⁹

[ב] החומר האגדי המשותף במדרשי ההלכה

הכינוי 'מדרשי הלכה', המקובל בספרות המחקר למדרשי התנאים לחומש, ניתן להם משום עיסוקם הרב בענייני הלכה. רוב החומר ההלכתי המוזכר בחומש נדרש במדרשי ההלכה, ורק מיעוט החומר שאינו הלכתי – דוגמת סיפורים, רשימות יחס, תוכחות מוסר ועוד – זכה לפרשנות סדירה במדרשים האלה. שלושה מדרשים – מכילתא דר' ישמעאל (להלן 'מדר'י), ספרי במדבר וספרי זוטא – אף אינם פותחים בתחילת הספר המקראי הנדרש בהם אלא רק בנושא ההלכתי הראשון המופיע בספר. ואילו לספר בראשית, שכמעט לא מוזכרות בו מצוות מעשיות, לא נשתמר כלל מדרש תנאי.¹ עם זה, השם 'מדרשי ההלכה' בהחלט מטעה, שכן בכל מדרשי התנאים כלול גם

34 ראה אקרט, מכילתא (מכילתא דר'י, מסכתא דפסחא); גולדין, שירת הים; יהודה, עבד עברי; כהנא, אקדמות, 299-414 (פרשת חלה בספרי במדבר); בסר, האזינו.

35 ראה כהנא, אקדמות (ספרי במדבר).

36 בפעם הראשונה לארבעת מדרשי ההלכה השלמים – על ידי ב' קוסובסקי, ירושלים תשכ"ה-תשל"ה; בשנית למדרשים השלמים ולקטעים הוודאיים של המדרשים המקוטעים, על פי כתביהידי הטובים של כל מדרש – במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית; ובשלישית על פי המהדורות האחרונות – בפרויקט השרית של אוניברסיטת בראילן.

37 ראה כהנא, אוצר.

38 אמנם גם בהם אפשר להבחין בכמה גוונים ואין לראות בהם חיבור אחד, כפי שהציע קליין – ראה הנ"ל, מכילתא.

39 על כל זאת ראה לפי עשה במאמרי 'מובאות ממדרש תנאי חדש לספר דברים ויחסן לספרי זוטא', דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, ג – ספרות תלמודית ורבנית, ירושלים תשנ"ד, 23-30.

1 אהרן מירסקי בסדרת מאמריו 'מדרש התנאים לבראשית' (סיני נד [תשנ"א], צז-קכח; נה [תשנ"ב], ריב-רלה; נו [תשנ"ג], צז-קכה; נז [תשנ"ד], צז-קט; נח [תשנ"ה], א-כג, צז-קיב) טען כי לפני האמוראים עמד

לא מעט חומר אגדי.² הדבר בולט במיוחד במדרשים לשמות ולדברים, אשר כמחצית דרשותיהם נושאות אופי אגדי, וכן במדרשים לבמדבר, שהחומר האגדי שבהם מחזיק כדי רביעית המדרש כולו. עדיין לא נתברר מדוע זכו פרשיות אגדיות מסוימות להיכלל במדרשי ההלכה ואחרות לא,³ אך אין בשאלה פתוחה זו לעמעם את התופעה הברורה של שילוב יחידות אגדיות ארוכות בתוך מדרשי התנאים.

הופמן נטה להחיל גם על החומר האגדי במדרשי התנאים את החלוקה היסודית שחילק בין האסכולה של ר' ישמעאל ובין האסכולה של ר' עקיבא. לדוגמה, הוא כלל חומר הלכי ואגדי כאחד ברשימת הדרשות במדריי ובספרי במדבר המקבילות ל'תנא דבי ר' ישמעאל' או 'תני ר' ישמעאל' מחד גיסא, וברשימת הדרשות בספרי דברים המקבילות ל'תני ר' שמעון, תלמידו של ר' עקיבא, מאידך גיסא.⁴ כמו כן אחז הופמן בדעה שהיחידה האגדית הגדולה של פרשת האוינו ופרשת וזאת הברכה בסוף ספרי דברים שייכת, כמו היחידה ההלכתית הגדולה הקודמת לה, לאסכולה של ר' עקיבא. הוא אף קבע כי בחלקו האגדי הראשון של ספרי דברים נצטרפו קטעים ברורים מדבי ר' ישמעאל עם קטעים שבהם, כדבריו, 'נתחברו מכילתות דר' ישמעאל ודר' שמעון ביחד'.⁵ בד בבד ציין גם לחריגים ממשנתו הכוללת, דוגמת התאמת דרשות סתמיות במכילתא דר' ובספרי במדבר, מדבי ר' ישמעאל, ל'תני ר' שמעון דווקא, אך גם בדיונו זה התייחס למקורות ההלכתיים והאגדיים יחד בלא שהבחין ביניהם.⁶

במהלך השנים זכה הופמן להוציא את מכילתא דר' שמעון בן יוחי (להלן מדרשב"י) וכן את מדרש תנאים לדברים. בעבודות אלו נוכח לדעת כי ההבדל בין מדרשי ההלכה המקבילים לספרים שמות, במדבר ודברים בא לידי ביטוי בולט רק בחלק ההלכתי, ואילו החומר האגדי בהם דומה ביסודו.⁷ בעקבות כך אף בחן מחדש את דעותיו בנוגע לחומר האגדי, וחזר בו מדעתו על היחידה המדרשית הגדולה בסוף ספרי דברים וקבע שיסודה בדבי ר' ישמעאל ולא בדבי ר' עקיבא.⁸ גם חוקרים אחרים שתמכו בתאוריה הכללית של הופמן על בתי המדרש התנאיים ואף פיתחוה הכניסו בה כמה שינויים הנוגעים לחומר האגדי במדרשי ההלכה. ר' לוי גינצבורג סבר, על סמך ניתוח כמה דפי גניזה שגילה, כי מדרש הגדול נעזר בחיבורו לס' שמות בשתי המכילתות, ואילו מדרשב"י במקורה כללה במיוחד דרשות של ר' עקיבא ותלמידיו.⁹ הורוביץ, שההדיר את ספרי במדבר, הבחין כי רוב המקורות החריגים שהופמן מצא בהם התאמה בין סתמות בספרי במדבר ל'תני ר' שמעון'¹⁰ מרוכזים בחומר האגדי של פרשת בהעלותך.¹¹

גם מדרש תנאים סדיר לספר בראשית, אולם הראיגת שהביא אינן חזקות דיין.

2 וכבר עמד על כך הופמן (תנאים, 2 הע' 3) והמליץ לכנותם 'מדרשי תנאים' ולא 'מדרשי הלכה'.

3 ההסברים החלקיים שניתנו לתופעה זו מאולצים ואינם משכנעים. על אודות החומר הכלול במדריי ראה להלן, 25.

4 ראה הופמן, תנאים, 43, 55-56, 68.

5 ראה שם, 66-67.

6 ראה שם, 44, 56.

7 ראה מדרשב"י, מהד' הופמן, xi.

8 ראה הופמן, דברים, 307.

9 ראה גינצבורג, גניז שטר, א, 339-342, ולהלן, 30 דיון מפורט.

10 עיין מדרש תנאים, 56.

11 ראה הקדמתו לספרי במדבר, xi.

אפשטיין בספרו 'מבואות לספרות התנאים' חזר ודן במפורט בחומר האגדי בכל מדרשי ההלכה על פי המהדורות והתגליות החדשות שפורסמו ועמדו לפניו. הוא הראה כי ההבחנה החדה בין הבתים אינה תקפה בחלקים גדולים של החומר האגדי. לדעתו, הדבר ניכר בדרכי המדרש, בשמות החכמים, בטרמינולוגיה ובסמכות.¹² מתוך כך הסיק כי מקצת המקורות האגדיים הם **מעורבים**. לעניין האגדה במדרי" כתב 'שהמסדר לקח את האגדה גם ממקורות של בית ר"ע, ובכלל יש לאגדה שבמכילתא מקורות אחרים'.¹³ בדומה לכך כתב על אגדת בהעלותך 'שיש בפרשה זו מקורות שונים: יש בה מדבי ר"ע ויש בה מדבי ר' ישמעאל, מן 'תנא דבי ר' ישמעאל בדבי ר"ע', או 'תנא דבי ר"ע בדבי ר"ע'.¹⁴ הוא הדין לאגדה בספרי דברים פסקאות שד-שנו: 'הטרמינולוגיה מעורבת אפוא, מפני שהמסדר השתמש כאן במקורות שונים'.¹⁵ לעומת זאת סיווג אפשריין חלקים אגדיים אחרים במדרשי התנאים על פי החלוקה הנפוצה לשני בתי המדרש. על האגדה בפרשת בלק כתב כי היא 'לקוחה כנראה מדבי ר"ע';¹⁶ ואילו לידו האגדה בספרי דברים פסקאות א-נד ומקבילתה במדרש תנאים הן ביסודן שתי ורסיות של ר' ישמעאל, אף שבחלקים מהן שולב חומר מועט ממקור אחר, וכלשונו של: 'ישנם אפוא בשני אלה גם דברים ממקורות שאינם דבי ר"ע, אבל הם בכללם דבי ר"ע'.¹⁷

על קביעתו האחרונה של אפשריין חלק אברהם גולדברג וטען כי מקור קטעי האגדה בחלקו הראשון של ספרי דברים הוא מדבי ר' עקיבא ולא מדבי ר' ישמעאל.¹⁸ דעתו של גולדברג משתלבת בשיטתו הכוללנית שכל קטעי האגדה הארוכים במדרשי ההלכה הם מדבי ר' עקיבא.¹⁹ תשומת לב מיוחדת לחומר האגדי במדרשי ההלכה העניק פינקלשטיין.²⁰ הוא ביקר את גישותיהם של הופמן ושל אלבק, טען שלא הבחינו הבחנה חדה דייה בייחודו של החומר האגדי במדרשי ההלכה, והדגיש שיש לדון בחומר האגדי באופן עצמאי ובלתי תלוי בחומר ההלכתי.²¹ לדעתו, יש למיין את החומר האגדי בתוך כל מדרש לרבדים שהורכב מהם²² מתוך תשומת לב להעברות הפנימיות הרבות של קטעים מדרשיים ולתוספות המאוחרות שנוספו בחומר המקורי בידי המעתיקים. אחת ממשקנותיו העקרוניות היא כי ביסוד המסורות המקבילות של החומר

12 ראה למשל אפשריין, מבואות, 566. שם העמיד על דרשת כפולים באגדת מדרי" שלא כדרכה של מכילתא זו בהלכה. והשווה אל דינו באגדה בספרי במדבר בפרשות בהעלותך, בלק ופנחס, שם, 597-601, שפירט בו את הקווים המייחדים את החומר הזה מחלקיו ההלכתיים של ספרי במדבר בשמות החכמים, במונחים, בסמכות ואף בניגודים תוכניים.

13 שם, 566.

14 שם, 600. וראה דבריו בסמוך שם על האגדה בפרשת פנחס: 'נראה שהיא לקוחה ממקור אחר'.

15 שם, 629.

16 שם, 600.

17 שם, 628.

18 ראה גולדברג, ספרי דברים.

19 ראה שם, 10 הע' 11, שכתב בה כי בדעתו לייחד מאמר לחומר האגדי במדרשי ההלכה. לצער, מאמר זה לא פורסם עד עתה.

20 ראה במיוחד את שלושת מאמריו: פינקלשטיין, מחקרים; הנ"ל, העברה; הנ"ל, מקורות.

21 ראה למשל פינקלשטיין, מקורות, בסיכום, 238-239.

22 ראה למשל פינקלשטיין, מחקרים, 216-220. שם עמד על המעמד הבכיר שיש לר' שמעון באגדת בהעלותך בספרי במדבר. לתיאור מפורט יותר של עמדתו בעניין מדרי" ראה להלן, 27.

האגדי במדרשי ההלכה עמד חומר כתוב משותף.²³ הוא ניסה להוכיח זאת על פי שיבושים משותפים שמצא בשתי המסורות.²⁴ כמו כן הראה את הקרבה היחסית של החומר האגדי במדרשי ובספרי במדבר מכאן ושל החומר במדרשבי ובספרי זוטא מכאן בלי שתלה זאת בחלוקה הקלסית של מדרשים אלו לאסכולות של ר' ישמעאל ור' עקיבא.²⁵

בשנים האחרונות נכתבו כמה מחקרים מפורטים על פרשות אגדיות במדרשי ההלכה ועל נושאים תוכניים המשתקפים בהן. הבולטים שבהם הם פירושו של יהודה גולדין למסכתא דשירתא במדרשי;²⁶ חיבוריו של דניאל בויארין על היבטים לשוניים וספרותיים באגדת מדרשי;²⁷ פירושו של צבי בסר על פרשת האזינו בספרי דברים²⁸ וספרו של סטיבן פראדה על תפיסת התורה ופירושה בספרי דברים.²⁹ ואולם מחקרים אלו נסבו בעיקרם על המסורות האגדיות השלמות שהגיעו לידינו במדרשי ובספרי דברים, ולא נערכה בהם השוואה שיטתית וסדירה למסורות החלופיות במדרשבי ובמכילתא דברים.

לא מכבר נדרשתי אף אני לחומר זה משגיליתי דפים חדשים מאגדת מדרשבי ומאגדת מכילתא דברים.³⁰ השוואות מפורטות בין הדרשות שנשתמרו בקטעים החדשים של המדרשים ה'אבודים' למקבילותיהן הקרובות במדרשי ובספרי דברים שוב המחישו את הזיקה ההדוקה בין המקבילות הללו ואת הדמיון התוכני והסגנוני הרב של דרשותיהן. עם זה התחזקה גם התפיסה שלפנינו שתי עריכות של חומר קדום ולא התפצלות שנבעה מן העתקות של סופרים. הדבר ניכר בבירור מן המחלוקות התדירות בין שני המדרשים המקבילים בפירושים מקומיים של פסוקים. לעתים אפשר להבחין אף במחלוקות פרשניות בין המדרשים לאורכה של פרשה מקראית מסוימת³¹ וכן בגילויים של הבדלי השקפות עקיבים בין חלקי המדרש.³² באשר לטיב היחס בין המדרשים התחוויר כי בדרך כלל מצטיין החומר האגדי שנספח למדרשים מדבי ר' ישמעאל

23 בדעה זו על עצם הכתיבה כבר אחז הופמן, שכתב במבואו למדרשבי, xi לעניין הדמיון הרב שבין המדרשים לשמות ולבמדבר בחומר האגדי: 'זמה שנראה לענין בזה הוא שהאגדות כבר בימי התנאים נכתבו בספר, שלא נמנעו מלכתוב אנדות, ורק הלכות לא כתבו; [...] וכאשר באו האמוראים לסדר מדרשי התנאים כבר מצאו אנדות כתובות לפניהם וספחו אותן בסגנון אחד לקובץ שלהם, אבל ההלכות היו שונים כל אחד לפי דרכו ולפי קבלתו מרבותיו, זה שונה ברייתא דבי ר' ישמעאל, וזה ברייתות דבי ר' עקיבא' ועיין גם הופמן, תנאים, 20.

24 ראה פינקלשטיין, מחקרים, 206 ואילך. לדיון מפורט בראיותיו הנוגעות למכילתות לשמות ראה להלן, 27.

25 ראה למשל פינקלשטיין, מקורות, 239 והע' 41 שם.

26 ראה גולדין, שירת הים.

27 ראה פירוטם להלן, 30.

28 ראה בסר, האזינו.

29 ראה פראדה, מסורת.

30 ראה כהנא, דף, ושלושת המאמרים על מכילתא דברים: כהנא, קטעים; הנ"ל, מובאות; הנ"ל, דפים.

31 ראה למשל כהנא, מדרשי הלכה, שם הוצגה הערכתם המנוגדת של הספרי והספרי זוטא לבמדבר ליזמתם העצמאית של הנשיאים להקריב קרבן לרגל חנוכת המשכן.

32 ראה למשל כהנא, דפים, 180-185, 200-201, בדיון על כמה דרשות אוניברסליות במכילתא דברים המציגות את אומות העולם בדרך חיובית לעומת הגישה בדרשות המקבילות בספרי דברים, המבליטות רק את נחיתות האומות בהשוואה לישראל.

באריכותו היתרה ביחס לחומר המקביל לו שנספח למדרשים מדבי ר' עקיבא. אף הראיתי לא פעם אחת את יתרונו של החומר האגדי שצורף למדרשים של ר' ישמעאל בלשונו, בסגנונו ובתוכנו.³³ התפתחות תהליכי המחקר של החומר האגדי במדרשי ההלכה הייתה אפוא טבעית למדי. כאמור, הופמן – החוקר שיצר את ההבחנה היסודית בין בתי המדרש – גטה בראשונה לכלול בה את מרב החומר, ובכללו החומר האגדי. לימים, לאחר גילויים חדשים, חש בבקיעים שנבקעו בתאוריה זו. אפשטיין חשף בבהירות רבה את הריגותו של החומר האגדי, אך בו בזמן דבק בתפיסה הכללית השואפת לייחסו לבתים של ר' ישמעאל או של ר' עקיבא. כפתרון לדילמה זו הציע כי החומר האגדי במדרשי ההלכה נערך במקרים רבים על פי חומר מעורב של שני הבתים. הבעיה היא שעמימות הזיקה של הדרשות האגדיות לבתי המדרש הולידה בין החוקרים אי-הסכמה בדבר הזיהויים הפרטיים של מקור הפרשות האגדיות כדבי ר' ישמעאל או כדבי ר' עקיבא.³⁴ רק אחר כך העלה פינקלשטיין את הדרשה לנתק את מחקרו של החומר האגדי ממחקרו של החומר ההלכתי וגם החלו להתפרסם מחקרים על סוגיות ופרשות נבחרות של החומר האגדי לעצמו.

אכן, נדמה שההבדלים הברורים בין הבתים בדרכי המדרש ובתכניו, במונחים המדרשיים וכן בשמות החכמים ובכינויים הייחודיים באים על ביטויים רק בחלקים ההלכתיים, וכמעט אינם ניכרים בחלקים האגדיים.³⁵ במבט ראשון מתגבשת אפוא ההשערה כי במקורו לא נוצר החומר האגדי המשותף של מדרשי ההלכה בבית המדרש של ר' ישמעאל או של ר' עקיבא.³⁶ ואולם בהחלט ייתכן שבמהלך סיפוחו למדרשי ההלכה השונים טבעו העורכים האחרונים של שתי

33 ראה כהנא, קטעים, 496-507; הניל, מובאות, 24-31; הניל, דפים, 176-179. במאמרים אלו הובאו דוגמאות מכמה פרשיות אנדיות בס' דברים, שניכר בהן יתרון של הדרשות הארוכות ממכילתא דברים על פני הדרשות המקוצרות של ספרי דברים, שמחמת קיצורן הן לוקות לפעמים בסגנון בלתי אחיד ובעמימות רעיונית וכן בכמה שיבושים המשותפים לכל עדי הנוסח של ספרי דברים.

34 הדוגמה המובהקת לכך כרוכה במחלוקת על היחידה האגדית הראשונה בספרי דברים. בתחילה סבר הופמן כי פיסקאות א-נח מכילות ברובן חומר מדבי ר' ישמעאל, אשר בקטעים הראשונים צורף אליו גם חומר מדבי ר' עקיבא (הופמן, תנאים, 66-67). עמדה דומה נקט גם אפשטיין במאמרו 'מכילתא לפרשת ראה' (א' אפסוביצר וז' שווארץ [עורכים]), מאמרים לזכרון ר' צבי פריץ חיות, וינה תרצ"ג, ס-סא [=אפשטיין, מחקרים, 125-126], וכן אפשטיין, מובאות, 625-630). אמנם הוא כלל בחלק זה רק את פיסקאות א-נד בהשפעת קטע מן המכילתא לדברים שגילה שכטר, הדומה מאוד לספרי דברים בפיסקא נד ושונה ממנו לחלוטין מפיסקא נה ואילך. כמו כן חילק אפשטיין את החלק הזה לשלוש קבוצות; בשתי הקבוצות הראשונות מצא גם חומר מ'מקור אחר', ורק באחרונה שבהן (פיסקאות לא-נד) מצא חומר מדבי ר' אופינג' (והשווה לכך: אלבק, מחקרים, 84; הניל, מבווא, 95 הע' 32). כנגדם טען גולדברג כי מקורו של רוב החומר הזה הוא בדבי ר' עקיבא (גולדברג, ספרי דברים). לעומת זאת הערתי כי נקודת התפר' בסוף פיסקא נד, שכאמור, מתבהרת בעזרת הקטע הנזכר ממכילתא דברים, נעוצה כמעבר מחומר אגדי לחומר הלכתי ואין הכרח לקשרה להבחנה בין בתי המדרש של ר' ישמעאל ושל ר' עקיבא (כהנא, קטעים, 486).

35 גם הלבני ציין את חסרונו של אמות מידה ברורות לשייך החומר האגדי שבמדרשי ההלכה לאסכולות של ר' ישמעאל או ר' עקיבא. ראה הלבני, מדרש, 134 הע' 47.

36 הדברים אמורים גם בכמה מובאות אנדיות קצרות שנתגלו מן המדרש החדש, ספרי זוטא לדברים. מובאות אלו מייצגות, ככל הנראה, מסורת שלישית של החומר האגדי לס' דברים, וההבדלים בינה ובין המסורות של הספרי והמכילתא לדברים אינם גדולים.

האסכולות את חותמם, פה ושם, גם על החומר הזה. הדברים אמורים במונח זה או אחר או בכינוי מזדמן של חכם על פי הנוהג הרווח באחת האסכולות ועוד כיוצא באלה.³⁷ וברי שגם השערה זו עוד צריכה להיבדק לגופה בדיקה שיטתית, כפי שיבואר להלן.

בסיכום מצב מחקרו של החומר האגדי במדרשי ההלכה ראוי להדגיש כי כל העיונים בו ראשוניים, ועד עתה לא זכה למחקר סדיר ושיטתי כמחקרו של החומר ההלכתי. גם המסקנות העיקריות של מחקר זה, שהוסקו בעבר, לא קיבלו את התהודה הראויה להן, והסתייגויות מן הייחוס הפשוט של החומר האגדי בכל מדרש לאסכולה המדרשית אשר לה יוחס חלקו ההלכתי של החיבור לא קנו להן מהלכים בקרב חוגים רחבים של חוקרי מדעי היהדות. כך חוברו כמה מחקרים שהפליגו בהבדלים בין הבתים ובין החכמים העומדים בראשם – ר' ישמעאל ור' עקיבא – על סמך חומר אגדי אנונימי שנמצא באחד ממדרשי ההלכה מתוך התעלמות מן החומר הזה או המקביל לו שבמסורת השנייה של חומר אגדי זה, השייכת כביכול לבית המדרש השני.³⁸ המחקר המחודש של החומר האגדי במדרשי ההלכה חייב להתבסס בראש ובראשונה על השוואה מפורטת בין הוורסיות שבמדרשים המקבילים: מדרשי – מדרשב³⁹; ספרי במדבר – ספרי זוטא; ספרי דברים – מכילתא דברים. בעבודת הכנה יש להזהיר מחדש את כל הפרשות האגדיות במדרשים האלה על פי עדי הנוסח הטובים ביותר שנשתמרו מכל אחת מהן ולפרשן פירוש מלא, כל אחת לעצמה. אחר כך נדרשת השוואה מדוקדקת בין שתי הוורסיות, ועל סמך ניתוח הממצאים המפורטים שיעלו מן הדרשות צריך לנסות ולגבש הערכה כוללת על אופיין של המסורות בכל מדרש לעצמו מצד אחד ועל היקפה שבין הוורסיות הכפולות במדרשי ההלכה השונים מצד אחר. בסימום של תהליך יהיה אפשר לחזור ולדון באופן מוסמך בטיבו הכללי של חומר זה ובשאלת מקורותיו.

אין ספק שלהשלמת משימה זו עוד תידרש עבודה מאומצת שנים רבות בידי צוות מיומן של חוקרים. אולם בינתיים כדאי לפתוח במחקרן של **יחידות ספרותיות שלמות** של החומר האגדי במדרשי ההלכה הכפולים. המחקר בפרשיות אגדיות סגורות מעין אלה מצריך דיון במכלול החומר המצוי בהן וגיבוש מסקנות המיוסדות על ראייה רחבה יותר של הפרשה כולה. דרך זו שונה מן המחקר הרווח של התחום בעבר, אשר בעיקרו התבסס על דוגמאות מזדמנות שבחרו בהן החוקרים או על טקסטים חלקיים של מדרשים אשר נתגלו בגניזה.³⁹ למרבה הצער, עד היום לא נתגלו עדי נוסח ישירים של ספרי זוטא לס' במדבר הכוללים חומר אגדי. מן החומר האגדי של המכילתא לדברים נתגלו קטעי אגדה מועטים, אך אין הם מקיפים פרשות שלמות. לפיכך דומה שראוי להתחיל את מחקרו המחודש של החומר האגדי במדרשי ההלכה דווקא במכילתות לספר שמות, משום שהן במדרשי הן במדרשב⁴⁰ הגיעו לידנו לא מעט פרשיות אגדיות שלמות במסורות נוסח מהימנות יחסית.

37 ראה למשל כהנא, קטעים, 507.

38 ראה למשל אפרתי, המקום, 109-112. אפרתי הסיק כי הכינוי 'המקום' היה שגור על לשונם של החכמים מדבי ר' ישמעאל בלבד על סמך נתונים שמצא בחומר האגדי המשותף במדרשי ההלכה. דוגמאות מובהקות לכך אפשר למצוא גם בספרו של א"י השל, תורה מן השמים, א-ג, לונדון וניו יורק תשכ"ב-תשכ"ה, ירושלים תש"ן.

39 גולדין ובסר עסקו בפרשיות שלמות, אך הם התרכזו בפרשנות ולא עסקו בהדרה מתודשת של החומר המתבססת על עדי הנוסח החדשים המצויים היום בידנו (גולדין, שירת הים; בסר, האינו). הם אף לא דנו באופן שיטתי בוורסיה השנייה של המדרש שפירשו.

מפתח המקורות

מקרא

253 ב, יח-לא	225 כד, יב	276 יז, א	בראשית
251 ב, לא	224 לא, יח	75 יז, ב	יד, ז 305*
252 ג, יב-טז	224 לב, טז	317 יז, ז	יד, יד 113
274-264 ג, כג-כז	237 לב, יט	יז, ח 62-64, 227, 247	יט, ח 236-235
251, 95 ג, כג	287-284 לד, כ	276	יט, ט 236
251, 96-95 ג, כד		יז, ט 70, 108, 218	כה, ד 62
87-86 ג, כה	ויקרא	296-291, 246-245	כה, יא-יב 301
208, 85, 58-57 ג, כו	טז, כא	יז, י 126*, 167-166*	לד, כו 90
230-229	כז, כו-כז	221	מד, יח 230
210-209, 58-57 ג, כז		יז, יא 237*, 232-233	מט, כו 221
72-71 ג, כח	במדבר	304-303, 260-255	
210-209 ד, כב	י, כט	יז, יב 60, 236-239*	שמות
92 ד, מד	יג, כט 62-64*	304-296, 258	ב, כא 76
226 יא, לא	יד, כה	יז, יג-טז 327-333	ג, טו 240
229 יד, ד	טז, ט	יז, יג 88-90, 234	ט, כח 294
76 טז, א	יח, טו	309-304	יא, ב 216
90 כ, יג	כ, יב	יז, יד 68, 85, 91-94	יב, ז 259
205 כג, ה	כא, ד-ט	138-139, 239-243	יב, יג 259, 344
258, 231, 94 כה, יז	כא, יד	309-316, 328-327	יב, כג 343-344, 55
329	כא, לד	331	יב, כו 344
329, 307, 135 כה, יח	221 כג, ט	יז, טו 58-59, 316-318	יב, לה 216
351	כז, ז	יז, טז 56-57, 79*, 83	יג, ג 287-283
331-330, 231 כה, יט	כז, יב	194*, 231, 328-329	יג, ה 63
274-264 לד, א-ג	235 לא, יח	יח, א 27-28, 107	יד, יג 293
244-243, *184 לד, א		יח, יא 263	יד, טז 218
244 לד, ב, *187	דברים	כ, טו 224-225	טו, יד-טו 248
350-349, 244 לד, ג	א, א	כ, יט 224-225	טו, כב 278, 279-278

* מספרי העמודים על פי המהדורות הרשומות לעיל, 398-401; * = נוסח מקרא שלא כמסורה.

שופטים	מלכים ב	נחום	יה, יט 359
ה, יב 64	ג, כט *130	ג, ט 283	
ו, ג 62	ד, כט 208-295	שיר השירים	
יב, טו 64	ישעיהו	זכריה	ד, ו 87
שמואל א	ב, יט-כא 330	ב, י *79, 91, *193,	
ב, א 101, 223	יד, יב 305	*356 איכה	
יד, כד 302	לא, ה 344-343	ג, טו 240-242, 313-	
טו, ב 330	נא, א-ב 222	328, 315	
טו, ג 329, 308, 91	סג, ט *79, 101, *194	אסתר	
טו, ח 90	ירמיהו	ד, ב, טו 302	
טו, לג 308	ז, ג *156, *104	ט, כח 231	
יו, לד-לה 228	יחזקאל	עזרא	
יו, לו *189-188, -228	כג, י *235	ה, יב *79	
*229	טז, מא 235	דברי הימים א	
זו, נ 228	לה, א-ז 334-333	כט, יא 328	
כו, טו 291	לט, יא 350	י, ז 240	
כו, ח-ט 329	הושע	כג, ה 158-159, *224-	
כו, י 64	ה, ה 235	225 יב, א *79	
שמואל ב	עובדיה	יב, ב *158	
א, יג-טז *79, 329-328	א, יא 247	כד, כב-כו 155-154*	
מלכים א	א, כא 241-240	כד, כג *220	
ב, ב 291	228 יח, יז 240, 359	כד, כד 130-129, *79	
יד, כד 130-129, *228		כד, כו 205, 51	

ספרות חיצונית

בן סירא	צוואת לוי	חכמת שלמה	לוקס
מט, ה 67	ה, ג 90	טז, ה-יב 257	ה, כ 258
ספר היובלים	ברית דמשק	קדמוניות המקרא	י, יט 259
כט, יח 51	278 2/VI	יח, ג 308	מעשי השליחים
לה, י-יד 51		יט, ו 244	כח, א-ו 259

משנה

אבות	ט, א 52	ג, ה 302	ברכות
ב, י"ד 109	ט, ה 293		ה, א 259-258
		כתובות	
חולין	גיטין	ז, ו 231	ראש השנה
ו, א 229	ז, ג-ד 137		ג, ח 132, 256-258
		נדרים	ג, ז 258
בכורות	סנהדרין	יא, יב 232	ד, ו 241
א, ב 284	ז, ג 88		
	י, ב 206	סוטה	תענית
כלים		ח, ה 293	ב, ב 298
ב, כט 296			

תוספתא

בכורות	גיטין	ב, יב, 334 302	(מהד' ליברמן)
א, ג-ד, 534 284	ה, ב, ד, 263-264 137		ברכות
		כתובות	ג, כ, 17 259
זבים	(מהד' צוקרמנדל)	ד, ט, 68 232	פסחים
ד, ד, 679 276	סנהדרין	ז, ו, 80 232	ג, כ, 157 96
	יב, א, 432 90	סוטה	תענית
	יד, ו, 437 87	ז, ט, 193 276	ב, י, 333 302

מדרשי הלכה

102 73, 74	80-78 209	39-38 55	מכילתא דר"י
104 73	86 80	46 293	(מהד' הורוביץ ורביץ)
106-104 301	81 233	52 386	3 73
108 216	88-86 73	53 77	4 25
109 262	89-88 216	65 89	6 75
110 28, 263, 345-346	89 299	69 79	11 108, 291
111 73, 74	93 249	71 285, 287, 344	16 25
113 216	94 293	76 330	24 55, 343
114 54, 301	97 290	77 279	25 343
120 107	99 334	78 299	38 301, 343

246-245 ,51 94-89	70 47	פרשת עמלק	325 ,77 ,73 ,53 125
	80 50-48	(מהדורתי)	79 126
296-292 105-95	216 51	פרשה א	74 ,73 127
221 99-95		325 15-1	52 129
338 98-96	333 61-52	337 ,280-274 10-1	347 130
74 96	228-227 59-52	50 2-1	216 139
302 ,297 98	,290 ,286 ,70 ,67 52	60-59 6-2	73 141
302 ,217 105-100	326	57 5	73 145
203 104-101	67 54-52	57 7	347 ,330 ,248 ,86 148
76 102-101	104 54	330-329 15-9	78 152
67 104-103	67 56	55 11-9	299 153
75 104	79 57	246-245 9	,290 ,279-278 154
	223 58	220 10	299
342 ,295 118-106	79 61	350 ,333 11	79 ,78 155
77 ,67 106	225-224 ,52 65-62	203 15-12	322 ,74 156
79 110-108	70 63		288 158-157
	79 ,73 64	250-247 ,203 23-16	334 ,237 158
246 120-119	351 65	248 ,245 ,220 19	288 ,228 ,78 159
88 119			306 ,289 160
	-352 ,111-107 75-66	360 ,322 28-24	299 161
354 ,221 123-121	353	341 ,64-62 26-24	300 ,289 163
	71 69-66	203 27	,295 ,289 ,79 ,74 165
,304-303 142-124	298 66		299
324	215-214 69-68	333 43-29	77 166
260-255 137-124	68 ,67 68	205-204 ,51 32-29	299 167
323 128-124	225 74-70	220 35-34	54 168
233 126-124	,348 ,208-205 85-73	79 ,73 36	,218-217 ,104-103 169
307 ,204 125	353	337 ,204 37	299 ,277 ,245
57 126	76 75	236-234 ,82 41-37	277 170
246 127-126	337 76	204 ,74 39	224 171
340 129	79 79-78	353 ,216 40	79 172
344-343 ,55 137-134	67 79	337 41	276 ,75 173
340 ,220 134	213-212 83-81		299 ,277 ,232 174
222 137-136	76 83	329 46-44	317 ,280-274 175
-232 ,214 142-138	220 ,79 84	212 49-45	299 177
329 ,234		80 46-45	28 182
57 139	291 88-86	70 45	51 169
	337 ,67 88-87	,342 ,287-282 51-47	
304-296 165-143		359 ,345-344	

214 76	204 38-37	פרשה ב	323 ,62-60 147-143
322 81-77	337 39	263-261 9-1	298 143
226 78-77	347 42-41	68 1	310 146
334 80-79	86 42	80 2	342 ,113 ,53 150-148
203 ,57 83-82	348 50-44	,221-220 ,214 5-4	298 ,146 151
113 ,76 82	88-86 49-46	248	204 153
245-243 102-89	69 46	79 5	260-259 155-154
114-113 100-93	353 ,69 48	341 ,76 7	338 156-155
203 99-95	337 ,73 50	346-345 ,222 9-8	74 155
340 ,215 ,204 ,146 95	230-229 54-51	308 8	290 156
214 96	68 52	298 9	221 ,146 162
323 100-98	213 ,80 53		298 163
146 98	-208 ,85 ,69 56-55	94-92 16-10	239-236 172-164
214 ,203 99	209	68 10	218-217 169-164
203 116-115	381 ,326 ,71 56	329 11	220 165
90 118	81 59-57	,57 12	113 ,76 166
350-349 121-117	68 57	329 ,68 14	90 172-170
215 121-119	203 ,76 58		
204-203 119	71 62-59	254-250 32-17	310-304 182-173
113 ,98-96 126	105 60-59	338 19-18	234 178-173
203 ,57 129	73 59	74 18	337 175-174
229-228 133-130	81 65-63	68 19	332 ,88 174
113 ,98-96 130	68 63	96 21-19	256 175
219 ,204-203 ,74 132	58 67-64	72-71 24-21	313 176
234 ,204 133	203 ,76 64	-272 ,268-264 89-23	331 182-179
113 ,98-96 134	71 66-65	274	
204-203 136	76 ,69-68 65	226 24-23	91-88 188-183
234 ,228 137	69 66	69 23	291 ,203 ,77 186-183
	201 ,83 67	-208 ,86-84 32-25	305 183
316-309 147-138	346 76-68	214-213 ,209	337 185-184
341 ,261 139-138	81 70-68	71 27-26	332 ,307 184
302 ,231 140	69-68 68	68 26	246 186-185
341 147-142	211-209 76-69	68 28	339 ,317 ,68 185
332 143-142	58 73-69	79 29	75 188-187
299 142	203 ,76 69	68 32-31	338 188
338 144-143	76 70	96-94 45-33	333 190-189
74 143	69 71	100-98 38-33	80 189
331 147-144	203 75-74	80 ,76 33	69 191-190
	339 74	80 ,68 34	

299 51	28 213	,323 ,203 ,91 181-178	359-355 167-148
334 ,293 ,249 54	79 215	359	324 165-148
290 57	218 ,75-73 219	332 180-178	323 ,203 151-148
216 65	347 ,135 220	68 179-178	91 150-148
,299 ,263-262 ,28 66	79 224	317 ,72 178	,248 ,245 159-152
346-345	54 233	360 180	318
216 ,54 69	224 235	-328 ,212 189-182	337 ,204 155-152
301 70	79 241	329	69-68 152
363 74	77 242	82 182	76 153
322 75	75 248	79 189-185	68 154
54 77-76	77 262	80 ,68 186	68 155
363 ,325 78	110 264-263	103-102 190-189	76 ,69-68 156
363 79	80 280	83 189	91 ,79 157
347 ,86 81	285 292-291		,243-239 165-160
216 89	73 295	332 ,56 191-190	331 ,328-327
228 91	61 310	337 192-191	71-70 160
248 97	75 315	310 ,67 191	80 162-161
347 ,86 98	77 320	332 ,68 192	82 161
279 ,78 101	82 332	69 193-192	222 165-163
279 102	110 347-346	328 195-193	80 163
325 ,322 ,78 103		290 193	,220 ,75 ,68 165-164
278 104-103	מכילתא דרשב"י	342 195-194	337
325 104	(מהדי אפשטיין	204 194	69 165
288 105	ומלמד)	350 ,79 195	341 ,232-231 167-166
306 ,289 ,78 106	385-384 7-1		
299 107	130 2-1	(המשך מהדי הורוביץ	-222 ,59-58 174-168
300 ,289 108	339 1	ורבין)	318-316 ,223
288 ,228 ,129 110	101 2	107-106 188	,174-168 ,81 170-168
299 ,54 112	325 4	299 189	337 ,203
,277 ,245 ,129 113	285 11	299 190	68 170
325	344 16	306 ,290 191	101-100 174-172
,245 ,218-217 114	90 23	330 ,299 ,27 193	337 172
325 ,277	344 26	346 ,299 ,28 194	79 173
299 ,277-275 117	385 34	346-345 ,299 ,28 195	
317 ,280-274 118	344 ,287 43	299 196	325 189-175
275 ,134 119	339 ,279 45	74 198-197	83 ,56 177-175
134 120	233 47	276 204	9 175
134 121	216 51-50	79 207	337 178-176
	339 50	299 ,52 209	332 177-176

				פרשת עמלק (מהדורת)
132 140	298 94-92	204 ,126 ,70	47-45	
132 ,126 142		-344 ,287-282	51-47	
	296-292 105-96		345	פרשה א
304-296 165-143	132 96		128 47	325 15-1
323 146-143	338 98-97	216 ,136 ,132	51	-274 ,263-261 10-1
338 146-145	361 ,136 ,129 ,74	97		280
74 145	135 ,126 99-98	228-229	59-52	132 1
61 147-146	297 98	,326 ,286 ,279 ,131	52	330 ,245 ,132 ,128 9
136 ,132 ,126 147	129 99		334	220 10
130 151-150	217 105-100	335 61-57		350 ,334 ,250 ,135 11
133 ,129 150		131 57		135 14-12
137 151	295 ,134 118-106	228 ,223 ,132 ,129	58	132 14
339 153	127 106	131 ,126	59	
260-259 155-154	298 113-112	129 61-60		250-247 23-16
338 ,129 156-155	129 ,127 118	224 65-62		234 17
339 ,74 155		351 65		133-132 ,128 20-19
132 156	246 120-119			245 ,220 19
339 ,221 ,132 162		353-352	75-66	134 21
354 ,130 ,126 163	221 123-121	131 ,126	67	
239-236 172-164	126 121	215-214	69-68	360 ,322 ,126 28-24
218-217 169-164	129-128 122	131 70		64-63 25-24
220 ,214 ,132 165		225 74-70		133 ,128 24
126 170-166	324 142-124	129 ,127	71	132 25
135 ,132 ,129 166	260-255 137-124	135 72		341 27
130 167	323 128-124	348 ,208-205	85-73	
132 169	131 ,129 127	127 73		205-204 32-29
126 ,90 171	131-130 ,129 128	127 74		131 29
	344-343 132-129	136 ,129 ,128 ,127	75	134 43-30
,309-304 182-173	340 ,220 129	130 76		340 ,131 ,126 30
312 ,311	222 132-131	213-212	83-81	127 32
234 178-173	129 131	134 83		136 33
338 175-174	130 132			220 35-34
133 174	340 133	291 ,134	88-86	130-129 36
133 ,128 175	132 ,129 135	338 ,129	88-87	236-234 41-37
127 178-177	132 ,130 137	74 87		337 ,129 37
338 179-178	234-232 ,214 142-138			126 39
74 178	132 138	246-245	94-89	216 ,126 40
313 179	204 141-139	338 91-90		
291 186-183	132 ,130 139	129 92-91		212 49-45

131,127 156	127 91	105 35	126 184-183
131 159-158	129 94	346 46-38	133 183
331,243-239 165-160	130 97-95	127 39	338 185-184
131 160	215,204 95	201,137,83 41	126 184
222 165-163	339,214,130 96	-209,137-136 46-42	89 188-185
337,220 165-164	323 100-98	211	246 186-185
127 165	340 98	129 42	317,132,77 185
341,232-231 167-166	214 99	127 43	132 188-187
	129 106	127 44	132 189
,223-222 174-168	129 108	214 46	
318-316	134 125-109	322,226 48-47	פרשה ב
338 170-169	350-349 121-117	134 60-49	221-220,214 5-4
126 169	215 121-119	100 56-49	137,129 5
128 174	127 125	127 49	337,136,130 6
	131 126	128,126 52	129 8-7
325 189-175	131 128	126 53	341 7
204 177-175	229-230 133-130	128 54	346-345,222 9-8
338 182-177	341,219,126 132	204 56-55	132,130,127-126 9
74 177	234,136,132 133	337 57	
331,212 189-182	,228,136,132 137	347 60-59	140-137,132 15-10
312,131 182	234	130 61	338,129 14-13
131 185		348 67-62	74 13
132 189	341,316-309 147-138	87 66-64	130,127-126 14
	249 142	126 65	
338 192-191	338 144-143	337,130,129 67	254-250 32-17
74 191	74 143	134 79-68	338,129 19-18
312 192	231 145	230-229 71-68	74 18
331,132 193		127 69	134,130,71 22
	359-355 167-148	213,128 70	274-268,264 89-23
(המשך מהד' אפשטיין	324 165-148	209-208 73-72	226 24-23
ומלמד)	323 151-148	126 72	136,132,127 24
363,107 127	338 152-149	381,326 73	-213,209-208 32-25
299 128	132,131,126 149	322 81-79	214
306,290 129	128 150	335,249 79	130 28-27
299,27 130	,245,241 159-152	136,129 84	137 28
346-345,28 131	248	130 85	130 30
276 137	126 152	129 87	130 32-31
299 140	131,127 153	245-243 102-89	132,130,126 33-32
28 141	131 154	129 90-89	136,127 34

107 387	שמג, 348, 207	יא, כח, 273	אחרי מות פרק יג, י, פו	107 142
363 399-398	שמג, 291	יב, ג, 274	ע"א 286	325 154
222 414	שנג, 61	יב, טז, 278	אמור פרק יז, יג, קג	325 163
363 422	שנה, 90		ע"ב 90	325 165
244 5	שנו, 5	ספרי דברים		325 166
215, 204 427	שנו, 129	ב, 8	ספרי במדבר	325 168
		ו, 14	ב, 5	88 169
		ט, 17	ז, 11	285 191
מכילתא דברים	218	כז, 43	עח, 75	322 216
תפארת ישראל 191	83 95	כז, 44	פג, 77	287 222
מדרש תנאים לדברים	87	כח, 44	פו, 85	340 224
87 5	267	כט, 46	פח, 87	275 242
266, 95, 87 17	85	כט, 48	צ, 91	134 243
211 19	363	מג, 95-93	קא, 99	56 252
88 70	83	סז, 56	קיב, 121	330, 312
322 79	88	צד, 155	קית, 138	284
228 149	89	קלה, 191	קלא, 172	206
,333, 330, 240 170	381	קפח, 227	קלד, 179	253-252
351	293	רוז, 242	קלד, 180	264, 95, 85
385-384 180-178	,329, 246	רצו, 314	קלד, 181	,87-86
271 178	351		348-347	
335 179	327-323	שד-שה, 266	קלה, 181	266
99 199	385-384		קלה, 182	,211, 58
107 209	86	שו, 343	346, 215	
244 223	100	שט, 348	קלו, 183	72
350 224	328, 204	שי, 351	קנו, 210	291
	99	שכב, 372		
ברייתא דמלאכת	218	שלו, 387	ספרי זוטא במדבר	עג
המשכן	216	שלה, 388	י, כט, 264	224
342, 77 195, י'				

ספרא

(מהד' פינקלשטיין)

נדבה

פרק ב, יג, 18 253

פרשה יג, ט, 96 306

פרק טז, י, 101 229

(מהד' ווייס)

מילואים, כו, מב

ע"א 284

שמיני פרשה ב, ח, מח

ע"א 229

מצורע פרשה ז, עג

ע"ג 224

תלמוד ירושלמי

קידושין	יבמות	ברכות
א, ז, סא ע"א 235, 216,	טו, ג, יד ע"ד 231	פ"ד, ז ע"ב 54
353		
סנהדרין	כתובות	תעניות
פ"י, כט ע"ב 353, 207,	ד, ח, כד ע"ד 231	ג, ו, סו ע"ד 229
	י, ה, לד ע"א 86	
	יג, ב, לה ע"ד 86	מגילה
עבודה זרה		א, ז, ע ע"ד 92
פ"ב, מא ע"ג 342		

תלמוד בבלי

חולין	סנהדרין	תענית	ברכות
יז ע"ב 304	נב ע"א 88	י ע"ב 53	כו ע"א 54
צא ע"א 300	נד ע"ב 228	יא ע"א 53, 130, 342	נד ע"א 347
	פו ע"א 54	טז ע"א 298	נח ע"א 328
בכורות	צא ע"א 54		
ה ע"א 55, 136	צו ע"ב 311	מגילה	שבת
ה ע"ב 70, 104, 216,	צט ע"א 328, 342	ז ע"א 92-94, 138-139,	נה ע"ב 306
282-287, 290, 342	קו ע"א 70, 280, 286,	290	קכא ע"ב 259
	290	יח ע"ב 224	
	הוריות	כתובות	פסחים
	יג ע"ב 334	קג ע"א 110	פז ע"ב 52, 224
שאלות			יומא
וואת הברכה, עה 107	זבחים	סוטה	נב ע"א 77, 342
	קטז ע"א 107	לה ע"א 305	סז ע"ב 286
הלכות גדולות	מנחות	גיטין	ר"ה
(מהד' הילדסהיימר)	צג ע"ב 237	נו ע"א 311	יא, ע"א 222
ג, 286, 300, 282			

מדרשי אנדה

305 85 יג, ה,	331 52 ג, טו,	דברים רבה (מהד')	אבות דר' נתן
229 107 כ, ה,	354, 325 52 ג, טז,	ליברמן)	נר"א
מדרש משלי	132, 57 53 ג, טז,	347 24	כו, 84 225, 215
107 150 כא,	331, 310, 240	244 52-51	353-352
52 157 כג,	פסיקתא רבתי	שיר השירים רבה	מא, 133 52, 224, 351
224 157 כד,	יב, מט ע"א 221	א, יד 87	כה, 52 87, 353
סדר אליהו זוטא	יב, נ ע"ב 300, 290	ג, ז 87	לד, 76 353
342 167 א,	305	רות רבה	מד, 123 77
342 198 טו,	יב, נא ע"א 331-330	ד, ד 92	מו, 130 52, 224, 351
מסכת סופרים	יג, נד ע"א 246		בראשית רבה
299 281 טז, ז,	מ, קע ע"א 87	איכה רבה	לח, ז, 276 356
53 321 יח, ט,	תנחומא	סוף פ"ג 313, 242-	מ, ז, 276 394
פרקי דר' אליעזר	ירא ג 87	359-355, 315	מת, ח, 54 483
342, 207 לג	בשלח, י 301	(מהד' בובר)	ג, ז, 236 523
342, 276 מד	תזריע ז 100	ג, 140 91	נה, ז, 87 592
303 מה	אחרי מות יב 101	קהלת רבה	ע, ח, 301 807
מדרש לב מידות	חקת, יח 330	ג, ג, 221 74	עו, ה, 247 901
229 16	חקת כ 347	אסתר רבה	פ, ו, 342, 77 957
משנת ר' אליעזר (מדרש האגור)	(מהד' בובר)	ו, ו 97, 71	צג, ו, 230 1155
222 53	יתרו ד, 71 307	ז, יג 247	צח, ד, 306 1255
285-284	תזריע ט, 36 100	י, יג 310	שמות רבה
237	אחרי מות יח, 71 101	אגדת אסתר	כג, ט 54
286, 70 341	חקת מב, 124 330	ד, יד, 44-43, 97, 229	כו, ג 361, 294, 245
מדרש חסרות ויתרות	חקת מז, 127 347	ט, כז, 79 231	ויקרא רבה
בתי מדרשות ב, רנו	מדרש תהלים	ג, כז, 79 231	ד, ה, פז-פט 54
241	ט, ז, 83 240	פסיקתא דרב כהנא	ט, ג, קעט 101
הגדה של פסח	ט, י, 86 360-359, 240	ג, 35 354, 221	לו, ו, תתנב 222
54 47	עת, טו, 354 54	ג, 36 354	במדבר רבה
	קה, י, 452 286, 70	ג, ה, 43 240	יח, יח 271
	360	ג, ח, 46 309	יט, כה 347
	מדרש שמואל	ג, ח, 47 354, 322	
	ד, ד, 55 101	ג, י, 48 250	

מפתח כתבי־היד

- המבורג**
152 (פירוש פיוטים) 62-63
- חולון**
יהודה נחום 242, ה (קטע ספרי דברים) 349
- ירושלים**
האוניברסיטה העברית
4°17 (מדרש הגדול לדברים) 125, 252
192 (מדרש החפץ) 63
4°759 (מדרש החפץ) 63
- יד הרב הרצוג (לשעבר הרב מימון)
כתב-יד תימני בבלי סנהדרין 104
- לונדון**
313 (פירוש ישועה בן יהודה לתורה) 122, 124,
341 (ספרי במדבר) 72
400 (בבלי מגילה) 139
BL OR 5559a.18-19 (ק"ג מדר"י) 54, 74, 262,
345
Add. 27089 (איכה רבה) 313-314
- ליידן**
COD. SCAL. 3 (ירושלמי) 235
- מודנה**
30.1 (קטע מדר"י) 47-49
- מוסקבה-גינצבורג**
19 (פירוש ר' חיים כפוזי למכילתא, ספרא
וספרי) 40
112 (פירוש ר' מאיר בנבנשת למדרשים) 40
811 (פירוש והגהות ר' סולימן אוחנא למכילתא
בגליונות דפוס ונציה) 40
- אוקספורד-בודליאנה**
(על פי מספרם בקטלוג של נויבאור)
151 (מדר"י) 35, 41, 44, 45, 47, 57-62, 146
(ספרי במדבר) 72
162 (לקח טוב) 102, 300
164 (איכה רבה) 313-314
187 (תנחומא) 49, 63
1205 (פירוש פיוטים) 50, 71, 72, 97
1206 (פירוש פיוטים) 50, 293
1207 (פירוש פיוטים) 49, 62, 330
2372 (שער כתרי אותיות) 45
2492 (מדרש החפץ) 63
2636 (לקח טוב) 102, 300
2637 (ילקוט שמעוני) 41, 47, 247
2638 (ילקוט תלמוד תורה) 49
- MS Heb.
c 27. 69 (ק"ג מדר"י) 285
d 22.5 (ק"ג מדר"י) 289, 300
d 22.6 (ק"ג מדר"י) 74, 77, 289
d 62.81 (ק"ג מדר"י) 74
d 62.82 (ק"ג מדר"י) 75, 277, 299
d 64.8 (ק"ג מדר"י) 55
e 55 (ק"ג מדרשבי"י) 120
- איסטנבול**
טופקפי 61 (פירוש רש"י) 40
- בודפשט-קאופמן**
A50 (משנה) 35, 231, 256
225 (ק"ג מדר"י) 54
- ברלין**
MS Or. 1204-1208 (מדרש הגדול) 117, 120

פירקוביץ	מינכן
A II	95 (בבלי) 70, 104
225.5 (ילקוט מדרשי) 210	117 (מדר"י) 41, 45, 47
268 (ק"ג מדרשב"י) 120, 123, 125, 131-132,	229 (איכה רבה) 313-314, 355-358
134	
372.1 (ק"ג איכה רבה) 313-314, 355-358	מנטובה
EA I	56 (פירוש מדר"י) 39, 45, 49, 56, 63, 233
1369 (פירוש ישועה בן יהודה לתורה) 122, 124	
2001 (פירוש ישועה בן יהודה לתורה) 75	ניו יורק
2009 (פירוש ישועה בן יהודה לתורה) 122	הסמינר התיאולוגי
2100 (פירוש ישועה בן יהודה לתורה) 122	JTS Rab.
3224 (פירוש ישועה בן יהודה לתורה) 122	10 (פירוש מדר"י פרשת בא) 40
	274 (דף מדרשב"י) 124, 125, 129-128
פילאדלפיה	1644 (מדרש החפץ) 63
דרופסי קולג, הלפר 80 (ק"ג מדר"י) 54, 104,	1645 (מדרש החפץ) 63
217	1687 (מדרש מעין גנים) 63
	1718 (ילקוט מועדים תימני) 124-128, 146
פלורנץ (פירגצה)	1729 (ילקוט מועדים תימני) 124-128, 146
ספריה לאומית 7-9 I. II (בבלי) 104	1917 (פירוש ר' אליעזר נחום למדר"י) 40, 111
	2404 (פירוש והגהות ר' סולימן אוחנא למדרשי
פריז-מוצרי	ההלכה) 40, 44, 49-50
VI (ק"ג מדר"י) 293	4937 (מדרש חכמים) 43, 45, 47-54
	לוצקי
פרמה	824 (לקח טוב) 102, 300
138 (משנה) 231, 298	JTS ENA
655 (פירוש פיוטים) 49, 62	2673.36-37 (ק"ג מדרשב"י) 124, 129-131
1400 (איכה רבה) 313-314	
1408 (איכה רבה) 313-314	קולומביה
	85 X 893.1 Z 65 (ק"ג מדר"י) 47, 50, 67-69, 84-
קימברידג'	85
T-S	139, 92, 80 (בבלי מגילה) X 893 T 14
C 1. 169 (ק"ג איכ"ר) 242, 315, 355-358	סנט פטרבורג
C 4.2 (ק"ג מדר"י) 299	אנטונין
C 4.3 (ק"ג מדר"י) 73, 216	236 (ק"ג מדרשב"י) 119, 120, 131
C 4.4 (ק"ג מדר"י) 47, 66-67	239 (ק"ג מדר"י) 61, 77
C 4.5 (ק"ג מדר"י) 74	957 (ק"ג מדר"י) 74, 75, 218
C 4.7 (ק"ג מדר"י) 110	979 (ק"ג מדר"י) 89
C 4a.2 (ק"ג מדרשב"י) 119, 131	
C 4a.5 (ק"ג מדרשב"י) 119, 120, 123, 125, 131	

81 (ק"ג מדר"י) Or. 1080 6.11	301 (ק"ג מדר"י) C 4.9
Westminster College	299, 293 (ק"ג מדר"י) C 4.10
85-84, 69-67, 47 (ק"ג מדר"י) Tal. I 112	73 (ק"ג מדר"י) C 18.9
	282, 70 (ק"ג בבלי בכורות) F 1 (1) 45
קרלסרוהא	Misc 36.132 (ק"ג מדרשב"י) 124, 123, 120,
רויכלין 2 (בבלי) 104	131-129, 125
רומא	T-S NS
וטיקן	28 (ק"ג מדר"י) 179.59
306, 236, 230 (בראשית רבה) 30	110 (ק"ג מדר"י) 210.27
72, 45, 35 (ספרי במדבר ודברים) 32	131 (ק"ג מדרשב"י) 253.1
229, 224, 45, 35 (ספרא) 66	129 (ק"ג מדרשב"י) 329.627
70 (בבלי) 119	
45 (מדר"י) 299	T-S AS
קונטנוה	107-106, 69 (ק"ג מדר"י) 82.17
314-313 (איכה רבה) 63	University Library
41 (קטעים ממדר"י) H 2736	358-355, 314-313 (איכה רבה) Add. 495
	120 (ק"ג מדרשב"י) Add. 3368

מפתח כללי

- אבות דר' נתן 121, 353-351
 'אבות הראשונים' – 'מעשה אבות' 301-300
 ר' אביגדור 49
 'אבינו יעקב' – יעקב אבינו 57
 אבן עזרא 300
 'אבנים טובות ומרגליות' 216
 אבסביוס, אונומסטיקון 305, 86
 ר' אברהם גומבינר 40
 ר' אברהם פיליף 40
 אגג 316-313, 311-310
 אדם – העולם 215-214
 'אדן' = אדם 67
 'או מה' = ומה 168
 אומות העולם: תגובתם למתן תורה 107; עמלק
 נועץ בהם ראה: עמלק
 'אומר' – חסרונו 127
 'אומר' – חסרונו 127
 אור תורה, ילקוט פירושים תימני 237
 אוריגנס 261
 'אחד' = אחת 131
 'אחורין' = אחירין 67
 אחו – קבע תענית 308
 'אחרים': עמדה משותפת העולה ממאמריהם
 בנושא החטא ועונשו ומידה כנגד מידה
 335-333; שאלת זיהויים 334
 איכה רבה: עדי נוסח 313; ציטוט ורסייה קדומה
 של מכילתא דרשב"י 243-242, 315-313,
 382-381, 359-355
 אילמלי – אילולי 62-60
 'אימיה' = אי מי זה 131
 'אימתי' = אי מתי 137-136, 127
- איפטיכוס 98-99
 איפרכוס 100-98, 128
 'איפשר' = אי אפשר 57
 'איש' – גיבור 291
 ר' אליעזר בן הורקנוס: מפרש פסוקים כמשמעם
 70; מפרש את המלחמה בעמלק כמלחמה
 דתית-רוחנית שתסתיים באחרית הימים
 כשימלוך ה' לבדו הבאה לידי ביטוי בהווה
 באיסור לקבל מעמלק גרים 327-333; אוחו
 בהלכה קדומה 70, 285-286; קושי בשחזור
 דעתו 78; החלפת דבריו 381
 ר' אליעזר בן נתן (ראב"ן) 62
 ר' אליעזר נחום 40, 111
 ר' אלעזר במכילתות 77-79, 324-325
 ר' אלעזר המודעי: פרשנותו האלגורית והדגשתו
 אספקטים דתיים 237, 239 (ראה גם:
 מחלוקות ר' יהושע ור' אלעזר המודעי);
 פרשנותו העקיבה את שלושת שלבי המלחמה
 בעמלק 331-332; הקצנת דרכו הדרשנית
 במדרשב"י 313
 ר' אלעזר בר' יהודה (בעל הרוקח) 49
 ר' אלעזר בר' קילר 354
 'אמונה' – תפילה 239
 אמונה לעומת קיום מצוות 257-261
 אמר ר' פלוני – ר' פלוני אומר 241
 'אמרר': חסרונו 127; פתיחה למקור חדש 299,
 310
 'אן' = אין 67, 130
 אסי – איסי 77
 אסתר רבה ראה: תנחומא
 אפטריופוס 68, 99-100

- אל פרשות עמלק ונחש הנחושת 261-255
 'דרך' = דרך ארץ 261
 דרך ארץ 298-299
 דרשה הכוללת רק חזרה על לשון המקרא
 מוציאה מדברי תנא אחר המובאים
 אחריה 289, 301
 דרשת ו' החיבור ומחלוקת על הלגטימיות
 שלה 307, 309, 312-313, 341
 דרשת הכפילות של מקור ופועל ומחלוקת על
 הלגטימיות שלה 312-313, 341
 דרשת המילית 'את' 228-229, 309, 341
 דרשת המילית 'גם' 228-229
 'דת משה ויהודאי/ויהודים' 231
 הגהות הגר"א למכילתא 39, 40
 'הו' = הוא 68, 126
 היגמון 98-100
 הייררכייה של השלטון הרומי המשתקפת על פי
 נוסח הגניזה 98-100
 הכה - הרג 228-229
 הליך כפועל עזר 249
 הלכות גדולות 282, 286
 המן 308, 310-315
 המקום - הק' - הקב"ה 76-77
 הסתמכות על דרשה שאינה מפורשת 51, 228-
 229, 349-350
 הפרכוס ראה: איפרכוס
 הר המור - הר המוריה - בית המקדש 86-88
 הר המלך 87
 הרמת ידיים כתפילה 237
 'ודאי' = 'כשמעו' 290
 'יחלש יהושע' 234, 304-309
 'ככי מה' 74
 'וכן את מוצא' 208, 337
 'וכן הוא אומר' - 'אומר' 75
 'זה' = זו 244
 זיקת דרשות אל פסוקים סמויים 57-58, 71-72,
 ר' אפרים בר' יעקב מבונא 49, 62
 ארנונה - ארנון 86
 ארע - ערע 228
 ארץ ישראל - העולם 215-216
 'אשר' בלשון חכמים, רמז לפסוק 235
 'את' = אתה 48, 68
 בבתא, כתובתה 231
 בהמה = חיה 229
 ר' בחיי 299
 'בי' - ביה - 'דבר קשה' 229-230
 'בית הבריה' = בית הבחירה 56
 ר' בצלאל אשכנזי 40
 בר כוכבא - יחס התנאים אליו 56-57; תמורה
 לשונית בהשראת מרד בר כוכבא 232
 בר נבא 260
 'גבעה' = מעשה אימהות 221-222
 גוג, עתיד ליפול בבקעת יריחו 349-350
 גורת הכתוב 286
 גורת מלך 282-286
 גחזי מחייה המתים, הצגת דמותו השלילית 205-
 208, 213
 גלופקרין ראה: קלוקרון
 גרים מעמלק 328-329
 'ד"א': שיבוש של סימני הלכות 103-104; תוספת
 של מה"ג 132
 'דבר אחר' - 'כיוצא בו' 113-114
 'דברים' = מילים 295
 'דברים בתורה שאין להם הכרע' 295, 298
 דוד: 'גיתן לו רמז וחש' 228-229; שאלת
 מחויבותו למלחמה בעמלק 328-329
 ר' דוד העדני 15, 117
 ר' דוד קמחי (רד"ק) 229
 דורשי רשומות 278-279, 335
 דיברה תורה כלשון בני אדם' 312
 דיקורין 98-100
 דם, מצוות נתינתו על הפתחים במצרים וזיקתה

- המודעי); תפיסתו ההומנית 305, 307;
 פרשנותו העקיבה את שלושת שלבי המלחמה
 בעמלק 332-333
 ר' יהושע - ר' יאשיה 276-277
 יואש: כפוי טובה; שפטים שעשו בו 234-
 236
 ר' יונתן 344
 יוסיטינוס, ויכוח עם טריפון 260-261
 ר' יוסף קרא 40
 יוסיפון 303
 יוספוס פלוויוס 209, 249, 285, 291, 303
 יחלי - התפלל 307
 ייחוסים חכמים מוחלפים 321-326, 381; חילופי
 שרשרת 324-325
 ילקוט המכירי 49
 ילקוט שמעוני 44, 47, 49, 147, 247, 305, 330;
 דמיון נוסחאותיו לנוסחאות פירושי מחזור
 אשכנזיים 49
 ילקוט תלמוד תורה 49
 ימות המשיח, אורכם 290, 328, 331
 יעקב: ציתן לו רמו ולא חש' 96-98; נס שנעשה
 לו בירדן 347
 ר' יצחק סגינהור 237
 יקר - כבוד 297, 300
 ירא חטא' 291-292
 ירד לפני התיבה ראה: עבר לפני התיבה
 ירושלם - ירושלים 126
 יריחו ראה: גוג
 ישו 258-261
 ישועה בן יהודה 122, 124
 ר' ישמעאל 344
 ישראל (עם): לימוד זכות או קטגוריה 288-289,
 300, 318; תכונות רצויות של לוחמיו 291-
 292 (ראה גם: יהודי' - ישראל')
 יתיר' - יתיר 130
 יתפרע' - יפרע 131, 204-205
 כאלו' 101
 כבוד תלמידו של אדם 108-110, 205-206, 352-
 328, 301, 236-235, 90, 87
 זיקת דרשות אל התרגום הארץ-ישראלי 75-76,
 86, 204-205, 221, 239, 245-246, 256-
 257, 293, 295, 303
 זכות אבות 288-289, 294, 300-301
 זכר - הזכיר 94
 זָכַר - שָׁם 240
 זעף - נוף 137
 זקנים הראשונים 261-262, 361
 ר' חזקיה 62
 חזר למקומו' 224
 חזרה על דיבור המתחיל וחלקי דרשות 132,
 203-204
 'חט' = חטא 57
 'חז' = חזי 67
 ר' חייא 386
 ר' חיים ויטל 40
 ר' חיים כפזי 40, 44
 ר' חיים פאלאג'י 245
 חלש - כרת, חתך 304-305
 חמורים לובים 283
 חסידים הראשונים 258-259
 ר' חפץ בן יצליח 122
 חששו - חשו 96
 שוב/יפה שבגוים הרוג' 299
 ר' טודרוס הלוי 77, 117
 טמ"ן - טמ"ר 135
 ר' יאשיה ראה: ר' יהושע - ר' יאשיה
 ר' יהודה הנשיא' 322, 380
 ר' יהודה נג'אר (בעל ש"י) 39, 44, 230
 יהודי' - ישראל' 231-232
 יהושע: עניינו האנוכי במלחמה 245-246;
 הקפדתו על טוהר הנשק 307; הרמו שיכניס
 את ישראל לארץ 71-72
 ר' יהושע: פרשנותו הפשטנית והרציונלית 279-
 280 (ראה גם: מחלוקות ר' יהושע ור' אלעזר

- החבורים לנסתרים 66
ענייני פונולוגיה:
'-ינ' לסגירת הברה פתוחה 48; חילוף ה-ן
בסוף מילה 57; חילוף ע-ח 306; הבלעת
אותיות 130; המרת תנועה קדמית בתנועה
אחורית 67, 262
ענייני מורפולוגיה:
בנוני פעול בהוראה אקטיבית 130; חילופי
נפעל - התפעל 131; חילופי פעאי -
פעוי 130
שונות:
ו' הנשוא 68; תוספות של ו' החיבור 68;
תעתיק מילים לועזיות 68; מערכת זמנים
מקורית של לשון חכמים 68, 137; צורות
מקראיות של נטיית השרש הי"ה 69; חסרון
ש' הזיקה 127
לשון סגינהור במשנה, במדרש ובתרגומים 256
- ר' מאיר בנבנשת (בעל א"א) 39, 40, 222
ר' מאיר בר' קלונימוס 39
מגביר את ידי' - מגביה את ידי' 232-233
מגיד - מלמד 338-339
מגיה 260
מגילת המקדש 285
מדרש אגדת אסתר = מדרש הגדול לאסתר 97
מדרש הגדול 15, 101, 117-125, 132-133, 225
מדרש החפץ 45, 63
מדרש חכמים 43, 45, 47-54
מדרש לקח טוב 47, 101, 300, 305
מדרש מאור האפילה 303
מדרש מעין גנים 63
מדרש תהלים 359-360
מדרשי גאולה 350
מדרשי ההלכה: זיקתם להלכה 19; חומר שלא
נכלל בהם 20, 25-26; חלוקתם 128, 382;
כתיבתם 22, 27-28, 346, 382; התפתחות
מחקרם 15-19; דרכי פירושם 17-18, 30,
32, 292; עקרונות ההדרתם 32-33, 41-46,
113-114, 120-122, 145-148, 201-202;
- 353
כביכול 101
כדברי ר' פלוני 74
כיוצא בדבר 340
כיוצא בו - כיוצא בו אתה אומר 339-340
כילירקוס 98-100, 126, 128
זכין = וכן 130
כין = כאן 68, 126, 130
כנפי הענף ראה: ענני כבוד
כנפי השמים - כנפי השכינה 126, 245
כך דברי ר' פלוני - יר' פלוני אומר 74, 337-
338
כשיה' = כשהיה 130
כשמועו 279, 286, 290, 293-294, 307, 310
כתב שמים, כתב לוחות 52, 224-225
כתיב 73
ר' לוי בן גרשון (רלב"ג) 233
לכך נאמר 105
למדנו 74, 89-90, 249-350
למה נאמר 339
לעזר = אלעזר 68
לענין שאמרנו 129, 221, 338 (ראה גם: נחזור
לעניין שאמרנו)
לפי חרב 88-90, 305
לפי שלא למדנו 89
לפי שלמדנו 74, 89-90, 338
לשון חכמים
דרכי כתיב:
כתיב חסר א' נחה 48, 57, 68, 126, 130, 131;
כתיב מלא: י' כאם קריאה לחיריק ולצירי 67,
68, 130; א' כאם קריאה לתנועת a; ו'
עיצורית כפולה 126; י' עיצורית כפולה 67;
הסמכת מיליות: אי' 127, 131, 137; מי' 131;
שלי 48, 67, 68, 127; הסמכת מיליות תוך
הבלעת אותיות: אי' 57; לא' 68, 89; סיומת
נוכה ב'-תה' 67, 68, 130; תנועת ay סופית
בי' 67; צורן ריבוי '-ינ' - '-ים' בסוף
מילה 66, 68; סיומת '-ינ' בכינויים

110; שני ענפי הנוסח 106-110; אב נוסח מערבי 46, 53, 106; עד נוסח מזרחי המצטרף לענף המערבי 103, 106-107; אב נוסח קדמון 106-110; קיצורי מעתיקים בענף המערבי 53-54; דרשות שנתקצרו בענף המערבי 88-96; דרשות שהורחבו בענף המערבי 96-103; תיקון נוסח על פי הכבלי 52-54, 70, 73, 77, 93, 104; תיקון נוסח בהשראת הפולמוס נגד הקראים? 110; נוסח מקרא שלא כמסורה המובא בדרשות 64-65, 79-80; פרשנים 39-41; ביקורת מהדורות הורוביץ ולויטרכך 39-56; 113-114; דרכי פירוש 46, 111-112, 292, 307, 327; החלקים האגדיים וההלכתיים והקשר ביניהם 287, 344-345; 383-387

– החומר האגדי במדר"י: 26-32; מונחי הצעה 73-76, 80, 89-90, 101, 105, 337-341; חסרון המונח כתיב' 73; כינויי ה' 76; מילים ארמיות 75; סגנון מוארך של דרשות 80-82, 203-211, 376-377; נטייה לבכר לשון יחיד 212-214; דרשות הנמצאות במדר"י וחסרות במדרשב"י 203; מקורות שונים 27, 29, 94-96, 110, 247-250, 262, 298-299, 304-310, 318; העברת חומר ממדרשים אחרים בלא שינויים והשתקפות בהירה של המקורות הנפרדים שעורכי המדרש נעזרו בהם 94-96, 244, 255-274, 369; השתקפות הלכה קדומה 282-287; סכום מקוריותו של החומר במדר"י 365-369; חומר גולמי לקוי 295; עיגון בהיר של דרשות בלשון הפסוקים 227-281, 367; השתמרות דרכי הדרש האופייניות של התנאים 288-320, 367-368; עקיבות פנימית של פרשנות התנאים 327-336, 368; מכנה משותף לחומר האגדי במדר"י ובמכילתא דברים 377-379; מקבילות דומות: סיכום כללי 363, 381; במסכתות אחרות של המכילתות לשמות 343-346; בספרי במדבר 346-348; בספרי

עקרונות השוואתם 201-202; זמן עריכתם 18, 386; חשיבות קטעי הגניזה 41, 45, 46; בניית מדרש סביב פסוק הפתיחה של סדר ארץ-ישראלי 384-385; דבי ר' ישמעאל ודבי ר' עקיבא 17, 19-24, 338-341, 383-384; חומר אגדי משותף למדרשים המקבילים 19-24, 26-32, 376-379; צמצום הפער בין המכילתות לשמות בעקבות המהדורות החדשות 201-202; טיבו של החומר האגדי בספרי במדבר ובספרי זוטא לבמדבר 379; טיבו של החומר האגדי במכילתא דברים ובספרי דברים 377-379; השילוב הרווח של דרשות בקשות משה להיכנס לארץ במדרשי ההלכה 264 (ראה גם: מכילתא דר"י, מכילתא דרשב"י, ספרי דברים, ספרי זוטא לדברים)

מהוא אומר' 80

מהו אומר אחריו' 223, 228

מושלו משל למה הדבר דומה' 73

מותבא רבא 282

מחלוקות ר' יהושע ור' אלעזר המודעי 51, 56, 77-78, 92-94, 138-140, 234, 245-246, 288-320, 367-368; דרך הצגתן 337-338

מחלוקות ר' יהושע, ר' אלעזר המודעי ור' אליעזר 70-71, 277, 303-304, 306, 327-333

מחלוקות ר' ישמעאל ור' עקיבא על דרכי המדרש ויהיוסם במכילתא דרשב"י לר' יהושע ולר' אלעזר המודעי 313

מידה כנגד מידה 262-263, 333-334

מידה מהלכת על פני כל הדורות' 261-263

מיכן' = מכאן 57, 131

מכילתא דר"י: שם המדרש 25; זמן עריכה 18, 73, 100, 386-380; מקום עריכה 386-387; 77-78; היקף החומר הנדרש 25-26; חלוקת המדרש 45, 66, 67, 93, 103, 382-383; הזיקה בין המסכתות 382-384; עדי הנוסח 47-50; קטעי גניזה מזרחיים ומסורת הנוסח המעולה המשתקפת בהם 41, 45, 46, 66-

ניסוח פסוקי ראייה כפרפרזה 225-226, 370;
 נטייה לבכר לשון רבים 212-214; סגנון
 מקוצר של דרשות 203-211, 376-377; סגנון
 מקוצר הפוגם בעיצובן הספרותי של הדרשות
 ובלקחן הרעיוני 204-211, 318, 371; אי-
 אחידות סגנונית 367; הפרזה סגנונית והפלגה
 תוכנית 214-219, 229; העצמת
 המחלוקות בין התנאים והקצנת דרכי הדרש
 312, 319, 328-280, 372; זיקה מעומעמת
 של הדרשות לפסוקים 227-281, 367, 370;
 פגימה בסדר הדרשות 297, 367; דרשות
 מוקשות 365-366, 377; סתירות פנימיות
 297-298, 303, 309, 311-312; חוסר עקיבות
 בדעותיהם של חכמים 309, 311-312, 331,
 335-336, 366; אי-אחידות רעיונית 366;
 ייחסי חכמים מוקשים 277, 280, 326-327,
 366, 368, 385; מחלוקות מלאכותיות 246,
 309, 312-313; ייחוס דרשות המובאות
 במדר"י באופן סתמי לחכמים 323, 375,
 381; התאמה להלכה הנורמטיבית 282-287,
 375, 380; ארגון חומר על פי סדרו
 הכרונולוגי 281; עיבוד מחודש של נדבכי
 הדרשות המגוונים כיחידה אורגנית 244-
 245, 255-274, 369, 371, 377; פיתוח
 דרשני 255-260, 268-272, 278-280, 370-
 371, 372-375; הפיכת דרשות
 אינפורמטיביות לתפילות 239, 241-242,
 373; הבלטת הלקח המשתמע מהדרשות
 228, 234, 260, 374-375; הוספת דברי
 נחמה 234, 249, 374-375; הבלטת תלותו
 של משה בקב"ה 374; הדגשת החשיבות
 שבקיום המצוות 374-375; התמקדות
 בעקרונות ראשוניים של החוויה הדתית 375;
 דרשנות רדודה ועממית 375-376; סיכום
 משניתו של החומר במדרשב"י 365-369;
 סיכום אופיו של החומר האגדי במדרשב"י
 370-376; זיקה אל הסוגה של מדרשי
 התנחומא 375-376, 384-385; מכנה משותף
 לחומר האגדי במדרשב"י ובספרי דברים

ווא 348; במכילתא דברים 351; באבות
 דר' נתן 351-353; בירושלמי 235, 353;
 בפסיקתא דרב כהנא 354; במדרש תהלים
 359-360; בתנחומא 361; בתרגום המיוחס
 ליונתן 361-362
 מכילתא דרשב"י: גילוי המדרש 117; שם המדרש
 26, 386; זמן עריכה 380-386; מקום
 עריכה 386-387; השפעה בבלי 298, 386;
 חלוקת המדרש 127-128; עדי הנוסח 117-
 133; אילן היוחסין של עדי הנוסח 133, 122;
 ליקוטים מקוצרים ומעובדים של מדרשב"י
 31, 121, 123-125, 129-131; ציטוטי ראשונים
 117, 122; שיבושי מעתיקים 126-131; תיקון
 נוסח בהשפעת הספרות האמוראית 128,
 131; תיקון נוסח בהשפעת המשנה והבבלי
 130, 132, 136, 139, 283; נוסח מקרא שלא
 כמסורה המובא בדרשות 126, 129-130,
 132; לשונות פירוש 136; ביקורת מהדורת
 הופמן 117-118, 122-124, 276, 279; רשימת
 הסימנים במהד' אפשטיין ומלמד 120;
 ביקורת מהד' אפשטיין ומלמד: 29, 118-123,
 134-140; דיוק העתקת כתבי-היד 120, 134,
 141; דרשות חסרות במהד' אפשטיין
 ומלמד 122, 134; דרשות שהושלמו במהד'
 אפשטיין ומלמד על פי מדרשי הלכה
 אחרים 121, 134; השלמת קרחות ותוספות
 בסוגרים מזווים 135; ההבדל בין המהדורה
 הקודמת למהדורת 134-141, 201-202;
 פרשנים 122; טיבו של החומר ההלכתי 385-
 386; החלקים ההלכתיים והאגדיים והקשר
 ביניהם 383-387
 החומר האגדי במדרשב"י: 26-32; יחידת
 הפתיחה וזיקתה אל מקבילותיה במדרשי
 ההלכה לדברים 26, 384-385; ורסייה
 קדומה באיכה רבה: ראה: איכה רבה; מונחי
 הצעה 127-129, 337-341; כינוי ה' 129,
 131; דרשות עצמאיות שאינן במדר"י 370,
 372-375; נוסחאות מקוריות יותר מבמדר"י
 365; מיעוט פסוקי ראייה 220-226, 370;

תפילתו 293-295, 303-304, 307, 318, 373-374;
 374; דוגמתו האישית 293; נס שנעשה בגינו
 58-59, 317-318; רשימת הנסים שנעשו על
 ידו 217-218; בחינת ענוותנותו 318; קהות
 חושיו, 'ניתן לו רמו ולא חש' 245, 269-272;
 דירוג בקשותיו להיכנס לארץ ועיצובן
 הספרותי, במדר"י מן הנועז אל הקל
 ובמדרשב"י מן הקל אל הנועז במגמה
 להדגיש את קהות חושיו 264-274, 373;
 מסקנתו המוטעית מכיבוש סיחון ועוג שהוא
 נידון על תנאי 250-254; בקשתו שעצמותיו
 יעברו את הירדן 209-211; המרת בקשתו
 הפשטנית לראות את אתריה הטבעיים של
 הארץ בבקשתו לראות את אתריה
 המקודשים 87
 משל המלך שגור על בנו של יכנס לפלאטין שלו
 71, 84-86, 208-209, 213-214, 250-254
 ר' משה בן מימון 118, 119
 ר' משולם 354
 משחק מילים 74, 256, 293-294
 משנה, יסודה הדרשני והתנתקותה מן הפסוקים
 256, 259
 משנת ר' אליעזר (מדרש האגור) 119, 121, 217,
 221, 237, 342
 'נביא' = ספרי נביאים 57, 92-93
 נגב - מדבר 64
 נוטריקון 304-308
 נוצרים 260-261
 'נחזור לעניין שאמרנו' 128-129, 338
 נחלי ארנונה = נחל ארנון 86; נס שנעשה
 בהם 347
 נחש הנחושת: זיקתו אל פרשת עמלק ואל מצוות
 נתינת הדם על הפתחים 255-261; זיקתו אל
 ההלכה 'אפילו נחש כרוך על עקיבו לא
 יפסיק' 258-259
 נידוי ישראל במדבר 252-254
 'נימר' - נאמר 104
 'נסין וגבורין' 75-76

363, 377-379
 - מקבילות דומות: סיכום כללי 363, 381;
 בפרשות אחרות של המכילות לשמות 343-
 346; בספרי במדבר 346-348; בספרי
 דברים 349-350, 363; במכילתא דברים
 351; באבות דר' נתן 351-353; באיכה
 רבה 355-359; בשמות רבה 361
 'מלך' - הקב"ה ולא מלך בשר ודם 56
 מלכויות, פסוקים 241
 'מלכי המלכים' = מלך מלכי המלכים 80-81
 'ממיר' = 'משפיל' 233
 מנורת המאור לר' ישראל אלנקאווה 48, 221, 227
 מסורת המכילתא לעומת מקורות אחרים 290
 'מעוטר' 292-294
 'מעוטר' 292-294
 'מעלן' = מעלה 57
 'מעשה יהודה' 301
 'מעשה לוי' 301
 'מפני מה' 337
 מפרס 91
 'מצורין' = מצירין 262
 'מצינו' = מצאנו 127
 מקור מדרשי הכולל אוסף של לקחי דרך ארץ
 298-299, 303
 מקרא: נוסח שלא כמסורה ראה: מכילתא דר"י
 וערך 'מקרא' במפתח המקורות; תיקון העדים
 המזרחיים של מדרשי ההלכה על פי נוסח
 המסורה 79-80; ציטוט מלא של פסוקים 79;
 קטעים מקומרן 236, 264, 280, 304
 משה: בחירתו לשליח ותגובתו לכך 384; דרשיח
 קשה בינו ובין הקב"ה בתחילת שליחותו
 ובסופה 384-385; יכולתו הכריזמטית 249;
 הנסיעה במדבר על פי הוראתו 78; מלחמתו
 בעמלק על פי הוראת ה' 74, 78, 88-90,
 246, 257, 291, 374; דחייתו את מלחמת
 עמלק 297-298; חטאו 300; כובד ידיו
 399-300; הרמת ידיו והורדתם כסמל ליחסו
 של העם לתורה 232-234; דרך ציור הרמת
 ידיו 261; שימוש במטה 218, 294-295;

- הגשמתה המלאה כשה' ימלוך לבדו באחרית הימים ראה: ר' אליעזר בן הורקנוס; מצוות כתיבת מלחמת עמלק בספר 92-94, 138-140; דילמה בין המצווה למחות את זכרו ובין המצווה לזכור את מעשיו 231; מדוע לא המשיכו דוד והמלכים אחריו לקיים את המצווה להילחם בו 329; זיקת פרשת עמלק אל פרשת נחש הנחושת ואל מצוות נתינת הדם ראה: נחש הנחושת, דם; פרשנות נוצרית של פרשת עמלק 260-261
- ענני כבוד', 'כנפי הענן' וכוח הגנתם 245-246
עצה - כינוס 248-250
- ר' עקיבא 324 (ראה גם: מחלוקת ר' ישמעאל ור' עקיבא)
- פדיון בכור בהמה טמאה 282-287
'פחותין' = פוחתין
פטר חמור 282-287
פיוטי ייני 237
פיוטים ופירושי פיוטים 49-50, 62-64, 71-72,
247, 293, 330, 354
פילון 285
'פיסוח' - פסיחה 55
פירוש ספר יצירה לראב"ד 237
פניים - פניים 69, 209
פסח = חס 343-344
פסיקתא דרב כהנא 354
פריסת ידים בתפילה 261
פרקי דר' אליעזר 119, 276
- 'פרשה' במדרי': חלוקתה על פי חלוקת הפרשייה המקראית 280; מבנה סימטרי של שתי ה'פרשות' בפרשת עמלק הפותחות בהקדמות כלליות המשלימות זו את זו 280
'פתיחה' תנאית 280
- צלב 260-261
צרה ושמחה לפני המקום 101, 130, 223
- קיצורי סופרים עקיבים 84-85
- ז'פנה לאבות הראשונים' 300-301
צב' - מעותד 293
ר' נתן - ר' נתן בן יוסף 322, 341
- סדרי קריאה ארץ־ישראליים והשתקפותם במדרשי ההלכה 384-386
סדר עולם 385
סדר רב סעדיה גאון 241
סדר רב עמרם גאון 241
ר' סולימן אוחנא 40, 44
ספר אליהו 350
ספר והזהיר ראה: תנחומא
ספר חסידים 353
ספרי דברים: חטיבה אגדית ראשונה 20, 23;
זיקתו אל החומר האגדי במדרשב"י 363,
377-397
ספרי זוטא לדברים 19, 23, 87, 379
- עבר לפני התיבה - ירד לפני התיבה 298, 386
'עד אן' = עדיין 127, 130
עינוי' בהקשר מיני 235
עם = בן משפחה 308
עמלק: החטא שגרם לבואו 227-228; כפוי טובה 51, 204-205; זיהויו כעשו 241, 334;
מקום מושבו 64; נועץ בבני עמו או באומות העולם 247-250; מספר העממים שחצה 62-64; בא במטמוניות 329-330;
נלחם עם ישראל במדבר כמה פעמים 329-330;
היחס בין הסיפורים עליו בשמות ובדברים 94, 329-330; המלחמה בו על פי הוראת ה' ראה: משה; הסבר העונש החמור שהוטל עליו דווקא 250, 330-331; דעת ר' יהושע שנידון ברחמים 88, 305, 307; אשתו, בניו ומשפחתו 304, 307-309, 310-311;
גיבוריו 304-305, 307-309; השלבים השונים של מחייתו ומחלוקת התנאים בפירושם 56-57, 83, 231, 240, 309-316,
327-333; העמדת המלחמה בעמלק כמלחמה דתית-רוחנית, שלא יקבלו ממנו גרים,

- שער כתרי אותיות 45
שרף ראה: נחש הנחושת
- תאג' תימני 256
תוספות על התורה 306, 299
תלמוד לומר' = שנאמר 75
תנחומא 45, 49, 119, 361; דמיון עקיב
לאסר' 97; מקור לספר והזהיר ומושב
זקנים 97, 307, 342; ניצני הסוגה הספרותית
של התנחומא במדרשב"י 375-376, 384-
385
תנאים, שחזור דעותיהם ההיסטוריות 290
תנוי' = תנאי 130
תענית: לפני המלחמה 294, 302; מנהגי תענית
ציבור 53
תרגום אונקלוס 86, 135, 239, 256, 293, 295,
297
תרגום הוולגטה 166
תרגום המיחוס ליונתן 60, 86, 234, 239, 257,
295, 303, 305, 261-362; טעויות בתרגומו
361-362
תרגום הקטעים 75-76, 86, 221, 239, 256-257,
293, 295, 303
תרגום השבעים 64, 108, 126, 166, 237, 291,
299, 305
תרגום נאופיטי 76, 86, 221, 239, 246, 256,
293, 295, 303, 305
תרגום נביאים וכתובים 204-205, 245, 256
תרגום סורי (פשיטתא) 88, 126, 166, 256, 285,
299, 305
תרגום שומרוני 64, 126, 166, 187, 237, 279
- קלוקרון – גלופקרין 296
קלירי 62, 63
קראים 110, 285
קריאת שמות למקומות בידי משה או המקום 317
ראש' = מעשה אבות 221-222
ראשי שורות' – לוחוס 305
רבוני' – רבוננו של עולם 76, 127, 136
רבוני משה' 76, 127
ריש קטיעא' 305
רפוי ידים' = רפיון ידים 131
רשום' = סתום/אלגורי 50, 278-280
שאלות קישור 204
שוברות את עמלק' על פי לשון התרגום 255-
257
שור של ימות השנה' 377
שורות במלחמה' – פאלאנקס 305
שחזור דרשה תנאית בעזרת התרגומים 303-304
שחזור מקור אנדי משותף לשתי המכילות 380
שיר השירים רבה 377
ר' שמואל החסיד 39
ר' שלמה בר' יצחק (רש"י) 40, 229
שמות רבה 361, 377
ר' שמעון – ר' שמעון בן יוחי 339
ר' שמעון הדרשן 44
ר' שמעיה 49
שנאמר': בפתיחת עניין חדש 51-52, 244;
חסרונו 105, 127, 131, 185; 'שנאמר' – זכן
הוא אומר' 337; 'כעניין שנאמר' –
'אומר' 337